

К-14038

П266937

К-14038

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 81

ФІЛОСОФІЯ

Випуск 8

ВИДАВНИЦТВО ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

67 коп.

5

УМБ-2

ЗЗНЧ-1

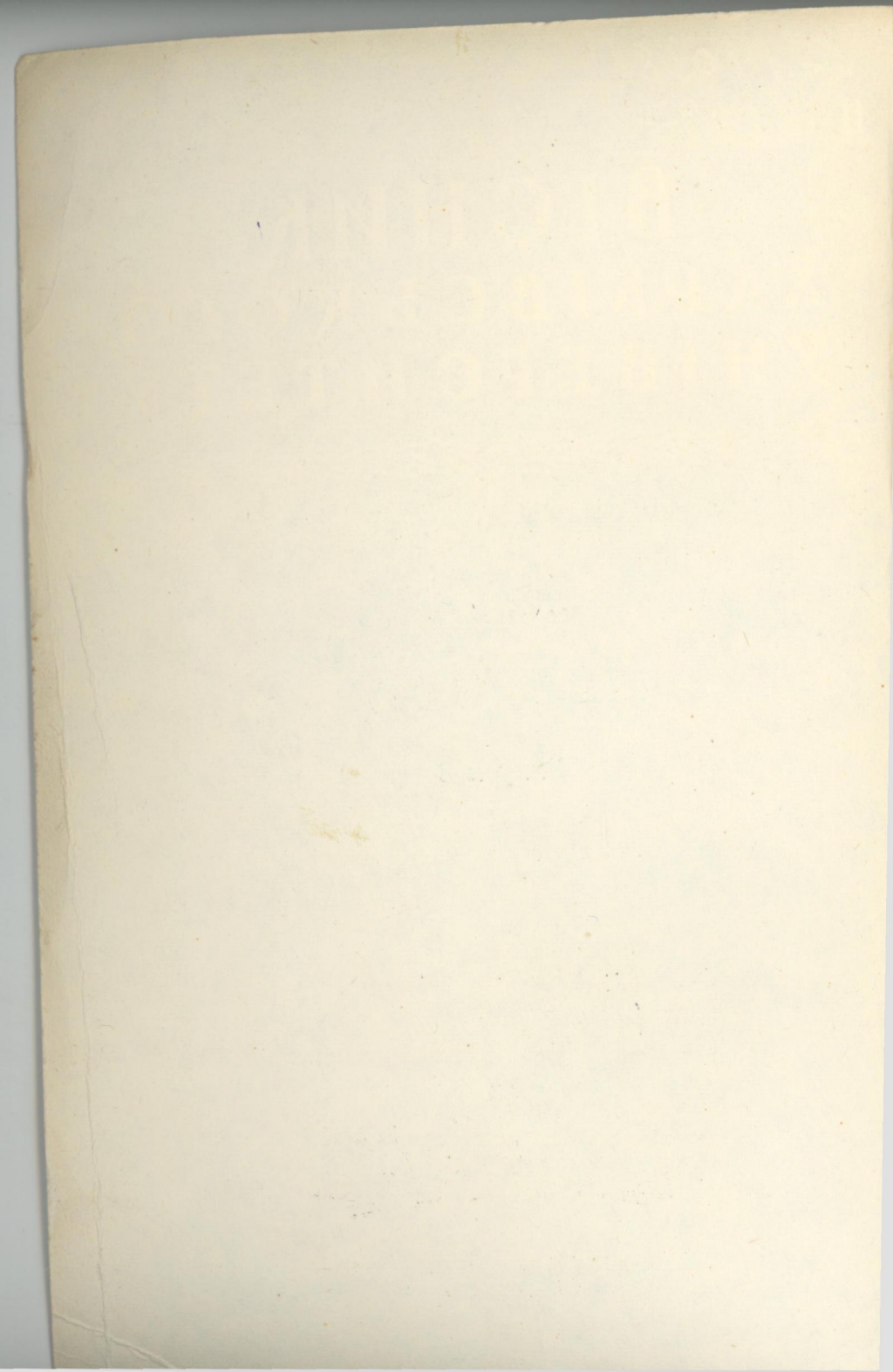
А. Г. М. О. О. - 1

Б. Н. 1 - 1

V.N. Karazin Kharkiv National University

00272085 8

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 81

ФІЛОСОФІЯ
ВИПУСК 8

ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВСЬКОГО ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені О. М. ГОРЬКОГО
Харків 1972

Редакційна колегія:

Я. С. Блудов, О. О. Мамалуй, В. П. Педан (секретар),
Г. Н. Садовський, М. В. Тополя (відповідальний редак-
тор).

ВЕСТНИК ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

Философия

Выпуск 8

(На украинском языке)

Редактор С. Д. Суло
Техредактор Л. Т. Момот
Коректор І. І. Щеглова

Передано до набору 15/IX 1971 р. Підписано до друку 24/III 1972 р. БЦ 50115.
Формат 60×90¹/₁₆. Обсяг: 6 фіз. друк. арк., 6 умовн. друк. арк., 6,7 обл. вид.
арк. Зам. 2719. Тираж 1000. Ціна 67 коп.

Харківська друкарня № 16 Обласного управління по пресі.
Харків, 3, Університетська, 16.

ПРО МАРКСИСТСЬКЕ РОЗУМІННЯ ПРАКТИКИ І ЙОГО ВИКРИВЛЕННЯ СУЧАСНИМИ ФІЛОСОФСЬКИМИ РЕВІЗІОНІСТАМИ

Ю. Ф. Бухалов

Категорія практики — одна з основних в діалектичному матеріалізмі. Наукове розуміння практики дуже важливе для вирішення суттєвих філософських питань і насамперед гносеологічних. Тільки завдяки обґрунтуванню визначальної ролі практики в процесі пізнання була створена наукова теорія пізнання, яка правильно відобразила найбільш загальні об'єктивні закони розвитку природи, суспільства і самого пізнання і тому стала керівництвом до практичної революційної діяльності. Не випадково К. Маркс у «Тезах про Фейербаха», відзначаючи, що попередня філософія не розуміла визначальної ролі практики, підкреслював: «Філософи тільки по-різному пояснювали світ, але справа полягає в тому, щоб змінити його» [1, 3, 4]. Для того, щоб змінити світ, необхідно пізнати його закони і діяти у відповідності з ними. Тут же К. Маркс писав: «Всі містерії, які заводять теорію в містицизм, знаходять своє раціональне розв'язання в людській практиці і в розумінні цієї практики» [1,3,3]. Ця стаття і присвячена головним чином тому, щоб показати, як ревізія марксистського розуміння практики неминуче приводить до ідеалізму і до помилкових політичних та ідеологічних висновків.

Спочатку розглянемо, хоч би стисло, марксистське розуміння практики, що визначається відповідним вирішенням основного питання філософії. Практика є взаємодія суб'єкта і об'єкта, в процесі якої змінюються і той і другий. У своєму вихідному значенні суб'єкт — це суспільство як продукт взаємодії людей; діяльність його виявляється через індивідів, які є членами суспільства і які оволодівають історично виробленими формами, засобами, результатами суспільної діяльності. Сутність суб'єкта як особливого матеріального утворення, якому властива свідомість, полягає в його активній творчій перетворюючій діяльності, передусім виробничій. Об'єкт у своєму

вихідному значенні — це природа, включена в діяльність суспільства, це, говорячи словами К. Маркса, «олюднена» природа і разом з тим діяльність суспільства, що перетворює природу. Процес перетворення природи — соціальний процес, тому в ролі об'єкта виступають і люди, і їх суспільні відносини. Суспільство є і суб'єктом, і об'єктом власної діяльності. Поняття суб'єкта і об'єкта конкретизуються залежно від характеру і форм їх взаємодії.

Як підкреслювали класики марксизму-ленінізму, практика на відміну від пізнавальної і взагалі духовної діяльності є матеріальною і разом з тим цілеспрямованою, свідомою діяльністю. Матеріальний характер практичної діяльності виявляється по-різному в певних формах практики. Основна форма практики — виробнича діяльність — є матеріальною, бо вона, по-перше, виступає генетично і актуально первинною та визначальною по відношенню до свідомості і до всіх інших форм суспільної діяльності; по-друге, здійснюється поза свідомістю (тобто поза сферою самої свідомості, в безпосередньому реальному перетворенні природи суспільства), за об'єктивними законами, не залежними від свідомості.

До практики входить також діяльність у сфері сімейних і взагалі побутових відносин, науковий експеримент, діяльність в області політичних та інших ідеологічних відносин. Політичні й інші ідеологічні відносини (релігійні, правові, моральні, естетичні) існують як реальні суспільні відносини, а не тільки як відображення останніх у пізнанні. Це не відносини між ідеями, а відносини між людьми у відповідності з певними ідеями. Діяльність в області ідеологічних відносин, змінюючи, перетворюючи ці відносини (а не тільки уявлення про них), виступає як матеріальна, практична діяльність. Але при цьому слід мати на увазі, що матеріальний характер діяльності виявляється тут лише в одному з своїх аспектів. Хоч ця діяльність і не є, звичайно, первинною і визначальною по відношенню до свідомості, вона відбувається поза сферою самої свідомості, реально змінює суспільне життя і здійснюється за певними об'єктивними законами, не залежними від свідомості, що визначаються зрештою законами розвитку матеріального виробництва.

Оскільки практична діяльність здійснюється за участю свідомості, остільки остання, як включена безпосередньо в практику, виступає її необхідною ідеальною стороною. Разом з тим свідомість і взагалі духовна, ідеальна діяльність здійснюється і тоді, коли вона безпосередньо не включена в практику. Власна сфера духовної, ідеальної діяльності, як відносно самостійної форми діяльності людей, — це сфера самої свідомості. Основна функція цієї діяльності — ідеальне відображення, перетворення суб'єктом об'єктивного світу в формах

почуттів, уявлень, понять, теорій, художніх образів та ін., а також розповсюдження їх у суспільстві з метою зміни свідомості, використання в практичній діяльності. Люди діють тут не з об'єктами, що існують в реальній дійсності, а з їх ідеальними відображеннями. Сама по собі духовна діяльність не змінює ні природи, ні суспільства. Вона може виступати і виступає засобом перетворення дійсності, лише втілюючись в практичну діяльність. Основним у практичній діяльності як матеріальній на відміну від духовної, зокрема теоретичної, є те, що практична діяльність здійснюється поза сферою самої свідомості і безпосередньо реально змінює природу і суспільство. Тому не слід визначати практику як сукупність всіх форм людської діяльності, включати в неї повністю пізнавальну і взагалі духовну, ідеальну діяльність. При такому визначенні практики стирається відмінність між нею і пізнавальною, зокрема теоретичною діяльністю, позбавляється змісту питання про співвідношення практики і пізнання, теорії, про практику як основу пізнання і критерій його істинності.

Таким чином, практика є єдність матеріального та ідеального, об'єктивного і суб'єктивного, в основі якого лежить матеріальне, об'єктивне. Свідомість як відображення об'єктивного світу, виникаючи на основі матеріальної практичної діяльності, активно впливає на неї, спрямовує і регулює її. В цьому і полягає суб'єктивна, ідеальна сторона практики. Активна роль свідомості в практиці виявляється насамперед у виборі мети і конкретних об'єктів практики, а також шляхів і засобів реалізації цієї мети. Мета має, звичайно, певні об'єктивні передумови. Але об'єктивна обумовленість її опосередковується свідомістю. Мета, виражаючи потреби суб'єкта в перетворенні дійсності, містить в ідеальній формі план і результат цього перетворення, вона спрямовує практичну діяльність, визначає спосіб і характер її.

Усвідомлюючи можливі наслідки своєї діяльності, люди в залежності від своєї свідомості можуть в певних умовах діяти так чи інакше (в межах, що визначаються цими умовами), регулюючи відповідно мету, шляхи, засоби цієї діяльності. Свідомість, як відображення об'єкта, включає в себе і відношення суб'єкта до об'єкта, включає не тільки пізнавальну, але й ідеологічну та психологічну сторони. Вплив цих різних суб'єктивних сторін, що складаються в кінцевому підсумку на основі об'єктивного соціального буття суб'єкта, на певні форми практики виявляється по-різному і не в однаковій мірі.

Всі суб'єктивні сторони, моменти практичної діяльності — не довільні; вони так чи інакше обумовлені об'єктивними причинами, історією розвитку даного суб'єкта і всього суспільства, похідні від об'єктивної основи практики. Свідомість суб'єкта має лише відносну самостійність по відношенню до

практики і об'єктивного світу. Роль свідомості в практичній діяльності виявляється в тому, що вона здатна знаходити, вибирати різні можливості використання тих чи інших сторін дії об'єктивних законів, того чи іншого їх поєднання, тенденцій їх розвитку і в цьому сенсі направляти і регулювати практичну діяльність. Але активна роль свідомості в практиці завжди обмежена деякими границями, що визначаються самою дійсністю, хоч ці границі розширюються в історичному розвитку практики і пізнання.

Підкреслимо, що практика, виступаючи як свідома цілеспрямована діяльність, є разом з тим об'єктивним процесом. «Закони зовнішнього світу, природи..., — писав В. І. Ленін, — є основи *доцільної* діяльності людини. Людина в своїй практичній діяльності має перед собою об'єктивний світ, залежить від нього, ним визначає свою діяльність» [3, 38, 172—173]. Тому в практичній діяльності може здійснитися лише та мета, що відповідає об'єктивній закономірності дійсності. Успіхи (і невдачі) практичної діяльності переконливо свідчать про це.

Єдність об'єктивного і суб'єктивного виявляється передусім у трудовій виробничій діяльності—основній і визначальній формі практики. Праця—процес об'єктивний, бо він здійснюється за законами, не залежними від свідомості людини. «Людина в процесі виробництва, — писав Маркс, — може діяти лише так, як діє сама природа, тобто може змінювати лише форми речовин» [1, 23; 53]. Разом з тим продукт праці не є результатом розвитку самої природи, він свідомо створюється людиною для задоволення її потреб, він — продукт суспільно-історичного розвитку. Людина, змінюючи форму того, що дано природою, здійснює одночасно свою власну ціль, використовуючи в цьому процесі закони природи, вона регулює певним чином їх дію. У цьому розумінні трудовий процес залежить від свідомості.

У процесі розвитку практичної діяльності природна дійсність, що оточує людину і становить необхідну умову її життя, все в більшій мірі стає людською дійсністю, що перетворюється людьми на основі законів природи. Оскільки практична діяльність завжди є суспільною, то людська дійсність (олюднена природа) є результатом минулої діяльності, виступає як матеріальне втілення її суспільної сутності. Предмети природи, перетворені людиною, набувають соціального значення. У продуктах практики відбивається опредмечення суб'єкта, в них об'єктивується його соціальна сутність, його цілі, здібності, думки і т. ін., те, що Маркс називав «суттєвими силами людини». Опредмечення — лише одна сторона практичної діяльності, що з необхідністю передбачає другу сторону — розпредмечення, тобто використання, споживання продукту діяльності, виявлен-

ня і використання його об'єктивних можливостей, а також тих суттєвих сил суб'єкта, які втілені в ньому, дальший розвиток їх сучасними і майбутніми поколіннями.

Практика — це історичний процес, в якому змінюється і об'єктивна, і суб'єктивна її сторони. В розвитку практики в її сферу включаються все нові об'єкти, розширюються можливості активного і глибокого перетворення світу людиною. У практичній діяльності змінюються і самі люди, їх відносини, потреби, цілі, знання і т. ін., що стимулює дальший розвиток практики.

Суперечності між суб'єктивним і об'єктивним, що постійно виникають у процесі практики, розв'язуються в кожному конкретному випадку шляхом корекції суб'єктивних моментів практики її об'єктивною основою, шляхом все більш глибокого і повного відображення і використання об'єктивної закономірності дійсності. Але відносно розв'язуючись, вони виникають знову і знову, виступаючи як рушійна сила розвитку практики і пізнання¹.

*
* *

На суб'єктивній стороні практичної діяльності, як діяльності свідомої і доцільної, завжди спекулював і спекулює ідеалізм. Висуваючи на перший план суб'єктивні моменти в ній, відриваючи їх від об'єктивної основи, ідеалісти, особливо суб'єктивні, представляють практичну, як і всю свідому діяльність людей взагалі, цілком довільною, повністю залежною від свідомості, що виступає як визначальна. Таку суб'єктивістську, волютаристську точку зору проводили Берклі і Юм, її, по суті, повторюють багато течій сучасного ідеалізму.

Останнім часом особливо спекулюють на проблемі практики філософські ревізіоністи. Посилаючись на ранні твори Маркса, зокрема на «Економічно-філософські рукописи 1844 року», вони протиставляють діалектичному матеріалізму своє розуміння практики як вихідної категорії «творчого марксизму». Представники філософського ревізіонізму, які групуються, зокрема, навколо югославського журналу «Праксис», підкреслюють прагнення йти власним і самостійним шляхом [10, 1965, № 3, 491]. Подивимось, який же це власний і самостійний шлях?

Але спочатку нагадаємо про те, як тлумачилися «Економічно-філософські рукописи», їх власне філософська частина явними і відкритими противниками марксизму. Ці рукописи —

¹ Про зміст категорії практики, співвідношення суб'єктивного і об'єктивного в ній див. докладніше в статтях: К вопросу о содержании понятия практики. «Вестник Харьковского университета, серия философии», вип. I, 1965. Соотношение субъективного и объективного в практике. «Философские науки», 1961, № 1.

твір молодого Маркса, який наближався тоді до матеріалістичного розуміння історії. В них ще зустрічаються деякі недосить чіткі формулювання, що дають можливість викривити дійсну точку зору автора. Мабуть, не знайдеться жодного буржуазного філософа, який, аналізуючи «Рукописи», не цитував би положення про те, що... *природа*, взята абстрактно, ізольовано, фіксована у відірваності від людини, є для людини *ніщо* [див. 2, 640] і «*Природа як природа*, тобто оскільки вона ще відрізняється чуттєво від цього таємного, прихованого в ній смислу, природа, що відділена, відмінна від цих абстракцій є *ніщо*, виявляє себе як *ніщо* [4, 641].

З цих положень робиться висновок про те, що, нібито, для Маркса природа, її рух, діалектика природи поза людиною і її діяльністю не існують. Так, Ж. І. Кальвез, повторюючи А. Кожева, М. Мерло-Понті, пише: «Маркс не уявляє природу незалежно від людини в природі. Тому його матеріалізм є, по суті, діалектичний матеріалізм. Це не означає, що матерії нібито притаманний власний рух, що домінує над всією реальністю і не залежний від присутності людини. Якби ми визнали це, то прийшли б до механізму і неусвідомленого детермінізму. Навпаки, діалектичний матеріалізм існує, оскільки досвід в цілому складається з діалектичного відношення між людиною і природою. Зв'язок між ними є рух реальності в цілому... Діалектика — це відношення суб'єкта—об'єкта» [9, 378]. Подібну думку проводить і Ж. Іпполіт: «Для Маркса... немає природи без людського смислу. Немає спочатку природи, без людського значення, а потім людини, є природа на людському рівні, яка більш не суб'єктивна і не об'єктивна; це природа, зроблена людиною» [див. 5, 21].

А. Кожев, М. Мерло-Понті, Ж. І. Кальвез, Ж. Іпполіт та ряд інших буржуазних критиків марксистської філософії (Я. Гоммес, Є. Метцке і т. п.) визнають діалектику лише в людському суспільстві, заперечуючи її в природі. Але оскільки вони відкидають незалежне від свідомості людини існування природи і взагалі об'єктивної реальності, заперечують об'єктивні закономірності суспільного розвитку, остільки діалектика розглядається ними тільки як довільна, повністю залежна від суб'єкта зміна свідомості. Суб'єкт перетворюється в самосвідомість, а історія суспільства стає результатом розвитку самопізнання, його породженням і створенням.

Говорячи про подібні тлумачення положень «Економічно-філософських рукописів», звернемо увагу насамперед на те, що, як відзначав В. Кешелава [6, 61], в цих положеннях висловлена думка не Маркса, тут Маркс викладає Гегеля. Критикуючи Гегеля, для якого природа сама по собі, поза абсолютною ідеєю є *ніщо*, викриваючи внутрішню суперечливість його мір-

кувань, Маркс пише, що таким чином вся логіка є доказом того, що абстрактне мислення само по собі є ніщо, що абсолютна ідея сама по собі є ніщо, що тільки *природа* є дещо [див. 2, 639].

Намагання фальсифікаторів обґрунтувати свій висновок посиленням на слова Маркса з «Рукописів» про олюднену природу, про опредмечування суттєвих сил людини в природі є цілком неспроможними.

Головна думка «Рукописів» полягає не в тому, що природа існує поза і незалежно від людини і її свідомості, що природа детермінує людину і її діяльність, а людина виступає як частина природи, як природна істота. Це було для Маркса в той час очевидним, бо він стояв уже на позиціях матеріалізму і в «Рукописах» підкреслював, зокрема, що створення, становлення землі її «самозародження» є науково доведеним фактом [див. 2, 597].

У «Рукописах» Маркс звертає головну увагу не на природу поза людиною, а на природу, перетворену людиною. При цьому він неодноразово підкреслює, що природа є неорганічне тіло людини, що вона є предметом і знаряддям її діяльності, основою її життя, що предметна природна дійсність у процесі перетворення її людиною стає людською дійсністю, а предмети природи — предметами її потреб, її предметами, що людина покладає чи змінює предмети природи лише тому, що вона сама покладається цими предметами і т. ін. [див. 2, 565, 593, 630—631 і т. д.].

Маркс на відміну від Гегеля розглядає в «Рукописах» не питання про дух і природу, а про людину і природу як про суб'єкт і об'єкт і в зв'язку з цим про суспільну сутність людини як суб'єкта. Як відзначає Маркс, досі сутність людини, її «родову діяльність» бачили в діяльності духовній, в релігії, політиці, мистецтві, літературі і т. ін. Маркс же підкреслює, що родова (тобто соціальна, суспільна) сутність людини полягає передусім у матеріальному виробництві, в предметній чуттєвій діяльності, де розкриваються опредмечені суттєві сили людини, що саме в процесі цієї діяльності відтворюється людина як людина з її суспільними відносинами, потребами, думками тощо [див. 2, 592—596].

В «Рукописах» К. Маркс підходить до матеріалістичного розуміння історії, яке було розвинуто і більш чітко сформульоване в наступних його творах. Звичайна річ, що цей головний зміст «Рукописів» свідомо замовчується або викривляється буржуазними критиками.

Звернемось тепер до «марксистських» інтерпретаторів «Рукописів»¹. Один з них, югославський філософ М. Канґра,

¹ У статті в критиці ревізіоністів використані деякі матеріали, представлені А. А. Малічем.

повторюючи майже буквально буржуазних критиків, зовсім перекручено витлумачуючи думку Маркса про те, що людина в процесі матеріального виробництва олюднює природу, заявляє, що природа є не що інше, як опредмечування суб'єктивних суттєвих сил людини. «Людина, — пише Кангрга, — створює природу..., отже те, завдяки чому існує природа і людина, є створенням людини» [10, 37]¹.

Такі поняття, як об'єктивна реальність, об'єктивна закономірність, причинність і т. ін. Кангрга оголошує поняттями механістичного і вульгарного матеріалізму. Діалектичний детермінізм, заявляє він, — це безглуздя, це те ж саме, що і дерев'яне залізо [див. 10, 38, 122, а також 11, 1965, № 2, 272—273].

У зв'язку з цим він заперечує і діалектику як саморух матерії, природи, визнаючи її лише як самодіяльність людини. «Тільки там, де здійснюється людська історія, — пише він, — здійснюється і діалектика, якої немає поза цією історичною діяльністю» [10, 40].

Кангрга ототожнює об'єкт з природою і матерією взагалі. Виходячи із співвідносності об'єкта і суб'єкта, він заперечує існування об'єкта, а отже, матерії, природи поза суб'єктом, повторюючи позитивістську координацію суб'єкта і об'єкта. При цьому він не розуміє чи не хоче зрозуміти, що матерія, стаючи в певних своїх виявленнях, частинах об'єктом у зв'язку з діяльністю суб'єкта, існує як така незалежно від суб'єкта, і в цьому сенсі суб'єкт виступає, звичайно, як похідне, як продукт розвитку матерії. Зв'язок між суб'єктом і об'єктом не означає залежності існування об'єкта від суб'єкта.

Міркування Кангрга з приводу того, що природа поза людиною не існує, нагадують погляди Берклі, який писав: «Для мене зовсім незрозуміло, як можна говорити про абсолютне існування речей без їх відношення до того, що їх хто-небудь сприймає?»

Існувати значить бути сприйманим...» [3, 14, 12]. Якщо природа поза людиною не існує, якщо в ній немає ніякої об'єктивної причинності, закономірності, якщо свідомість суб'єкта не відображує цієї закономірності, як вважає Кангрга,

¹ Таким же чином фальсифікує Маркса і Л. Колаковський, заявляючи, що річ — опредмечена свідомість, що дійсність народжується разом з мовою, якою ми її означаємо. В нашому світі, на думку Колаковського, сонце і зірки існують тільки завдяки тому, що людина робить з них свої предмети [див. 13, 58].

Навряд чи треба спеціально доводити, що для Маркса і матеріалізму взагалі природа первинна по відношенню до людини і її свідомості, існує незалежно від неї, що людина не створює, а лише змінює, перетворює природу, використовуючи її об'єктивні закони, що сонце і зірки існували і існують поза людиною і лише історично сприймаються, відображаються нею як предмети, які можуть задовольняти людські потреби.

то яким же чином суб'єкт може творити природу, олюднювати її. Така постановка питання несумісна з матеріалізмом. Адже суб'єкт може свідомо перетворювати природу лише на основі визнання і пізнання її об'єктивних законів, використання їх у своїй практичній діяльності. Свідоме відображення суб'єктом об'єктивних законів природи є необхідною передумовою його творчої практичної діяльності. Дійсна свобода здійснюється не поза об'єктивною необхідністю, а саме на основі її пізнання. Інакше свобода стає примарною, уявною, а суб'єкт — зовсім не творчою, а пасивною істотою, яка в кращому разі пристосується до природи, а не творчо змінює її.

Канґра, заперечуючи матеріальність природи, тим самим заперечує і людину як матеріальну, природну істоту, заперечує матеріальний характер взаємодії людини й природи. Тому й практична діяльність розглядається ним як виключно вільна, об'єктивно ніяк не обумовлена діяльність, як довільна діяльність самої свідомості, що і виступає, по суті, творцем світу; діалектика перетворюється, як у Мерло-Понті, Кальвеза, Іпполіта, в довільний рух і творення свідомості.

Подібно до Канґри інші представники групи «Праксис» Г. Петрович, М. Маркович, С. Стоянович, розглядаючи практику як довільну творчу діяльність, схилиються до заперечення її матеріального характеру¹. Говорячи про те, що в розумінні практики слід йти за Марксом, вони всупереч прямим вказівкам Маркса про необхідність відрізнити практичну діяльність від духовної, зокрема теоретичної, включають останню в практику. Канґра, Петрович та інші справедливо заперечують проти ототожнення практики і матеріального виробництва. Але виходячи з цього, вони зовсім невиправдано беруть під сумнів матеріальний характер практики взагалі, ігноруючи те, що всяка практична діяльність, зокрема в галузі політичних та ідеологічних відносин, також є матеріальною. Тому всю діяльність суспільства, в тому числі духовну, розумову вони представляють як практичну. Г. Петрович підкреслює, що мислення — одна з форм практики, зміни і створення світу [див. 10, 27]. М. Маркович відносить до практики виникнення і витлумачення сприйняття і емоцій, формування власних почуттів, відбір цінностей, розумові операції і т. ін. [див. 10, 17]. Але чим же тоді «марксистське» розуміння практики у Г. Петровича і М. Марковича відрізняється від суб'єктивно-ідеалістич-

¹ Слід, між іншим, звернути увагу на те, що не тільки «праві», а й «ліві» ревізіоністи, наприклад, маоїсти також розглядають, по суті, практику як вільну від об'єктивних законів діяльність, що виразно виявляється в маоїстській «теорії суб'єктивної діяльності», волютаристській політиці. При цьому вони заперечують істотну відмінність між ідеологічною, духовною діяльністю і практичною, матеріальною. Більш того, вони ігнорують важливе значення матеріального виробництва і приписують ідеологічній діяльності, особливо ідеям Мао, вирішальну роль у житті суспільства і людини.

ного тлумачення її у прагматиста Д. Дьюї, який включав в практику сновидіння, безумство, хворобу, смерть, працю, війну, включав як трансцендентальні, так і емпіричні системи, як магію і марновірство, так і науку [див. 7, 60—61]. Маркович, правда, намагається відділити матеріальну практику від психічної, ідеальної діяльності на підставі того, що перша сприймається також іншими людьми, а друга — тільки тією людиною, яка здійснює психічні операції [див. 10, 17]. Але цей критерій залишається суб'єктивним. Практична діяльність є такою не стільки тому, що вона може бути безпосередньо сприйнята іншими людьми, а насамперед тому, що вона є саме матеріальним процесом, який відбувається поза свідомістю і здійснює реальні перетворення в природі й суспільстві. Хоч Маркович тут і не заперечує саме існування об'єктивного світу, але, стираючи відмінність між матеріальним і ідеальним у практичній діяльності, він насправді характеризує її як таку, що визначається не об'єктивним світом і його законами, а інтересами і побажаннями людини.

Таким чином, розглядаючи розуміння філософськими ревізіоністами практики, неважко переконатися в тому, що в їх поглядах немає нічого самостійного і оригінального. Виступаючи проти метафізичного споглядального матеріалізму, вони критикують його не стільки з позицій діалектичного матеріалізму, скільки з позицій ідеалізму, заперечуючи, по суті, основні принципи матеріалізму взагалі, теорію відображення особливо¹. При цьому вони намагаються цілком необґрунтовано протиставити філософські погляди Маркса поглядам Енгельса і Леніна, показати, що нібито не існує загальної, єдиної марксистської філософської теорії. Тому вони, хоч і називають себе марксистами, насправді повторюють буржуазні ідеалістичні теорії, зокрема прагматизму й екзистенціалізму, посилячись, між іншим, на те, що їх позиція близька М. Хайдеггеру, Е. Блоху, Г. Маркузе, які проголошуються мало не представниками «творчого марксизму». Д. Неделькович у своєму виступі на дискусії в Бледі правильно відзначав, що точка зору Канґрга, Петровича неминуче приводить до буржуазної філософії [див. 10, 103].

Невипадковою в цьому зв'язку є спроба П. Враницького проголосити необхідність різних варіантів марксистської філософії. Філософія, пише він, залежить від суті і смислу людської практики. Різноманітність і складність історичної практики обумовлює різносторонні теоретичні підходи до неї і до проблем, що впливають з неї. Тому треба радикально відкинути точку зору єдиної марксистської філософії. Засоби підходу

¹ Про заперечення філософськими ревізіоністами марксистської теорії відображення див. докладніше [4, 158—170].

до історичної практики потенціально настільки різні, що вони допускають різноманітні концепції марксистської філософії, а також різкі розходження між ними [див. 8, 55, 57].

Основна помилка, якщо так можна сказати, філософських ревізіоністів з «Праксису» полягає в тому, що, висуваючи практику як центральну категорію марксистської філософії, вони намагаються вирішити проблему практики поза діалектико-матеріалістичним розумінням основного питання філософії, поза науковим дослідженням співвідношення матеріального та ідеального в практиці. Не випадково Г. Петрович, хоч і не відкидає формально основне питання філософії, зовсім не вважає його основним [див. 11, 1965, № 4, 614—615]. А. С. Стоянович прямо заявляє, що матерія не є генетично первинною по відношенню до свідомості і, більше того, що питання про генетичну первинність матерії перестало бути серйозним філософським питанням [див. 12, 83], прямо повторюючи тут М. Канґрга [11, 117]¹. В результаті виходить, що суб'єктом практики виступає власне не людина як матеріальна суспільна істота, а її свідомість, що розглядається як первинна і визначальна щодо людської діяльності; матеріальний світ, по суті, розчиняється у свідомості. Але в цьому виявляється не заперечення основного питання філософії, а заперечення його марксистського вирішення, тобто ідеалістичне розв'язання його. Останнє неминуче приводить до заперечення марксистського принципу партійності у філософії, класового змісту і оцінки тої чи іншої філософської теорії. Тому і практика тлумачиться як довільна діяльність якоїсь цілком абстрактної людини, втрачає свій конкретний історичний характер, розглядається у відриві від класової боротьби, від боротьби соціалізму і капіталізму. Більше того, сторінки «Праксису» закликають до розширення миролюбивого співіснування в галузі ідеології [див. 11, 1964, № 2, 149].

Суттю практики проголошується якийсь абстрактний гуманізм, а її завдання зводяться до «революційної критики всього існуючого», що фактично виявляється передусім у критиці політичних і ідеологічних принципів соціалізму. Таким чином, суб'єктивістське і абстрактне розуміння практики вільно чи невільно дістає цілком визначне політичне значення і виступає як засіб боротьби проти діалектичного матеріалізму — філософської основи революційної боротьби робітничого класу, будівництва соціалізму і комунізму.

Зразком марксистської критики філософського ревізіонізму є «Матеріалізм і емпіріокритицизм», де В. І. Ленін глибоко

¹ Правим є В. Павичович, який, відзначаючи в своєму виступі на дискусії в Бледі, що погляди М. Канґрга не відповідають марксизму, підкреслював, що без основного питання філософії неможливо створити філософію і зрозуміти проблему практики [див. 10, 95].

розкриває його ідеалістичну суть, що приховується різними вивертами і хитросплетіннями. «Може ми помиляємось, але ми шукаємо», — писав один з російських махістів. «Не ви шукаєте, — відзначав В. І. Ленін, — а вас шукають, ось у чому біда! Не ви підходите з вашої, тобто марксистської (бо ви бажаєте бути марксистами), точки зору до кожного повороту буржуазно-філософської моди, а до вас підходить ця мода, вам нав'язує вона свої нові підробки в дусі ідеалізму»... [3, 14, 315]. «В ... філософії марксизму, вилитій з одного куска сталі, не можна вийняти жодної основної посилки, жодної істотної частини, не відходячи від об'єктивної істини, не падаючи в обійми буржуазно-реакційної брехні» [3, 14, 299]. Ці положення Леніна цілком відносяться і до сучасних філософських ревізіоністів, об'єктивна роль яких так чи інакше зводиться до підтримки буржуазної філософії та ідеології.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, 21, 23.
2. К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений. М., 1956.
3. В. І. Ленін. Твори, т. 14, 38.
4. Ленинская теория отражения и современность. Москва—София, 1969.
5. М. В. Попович. Проти сучасних критиків марксистського матеріалізму. Київ, 1964.
6. В. Кешелава. Миф о двух Марксах. М., 1963.
7. Г. А. Курсанов. Гносеология современного прагматизма. М., 1958.
8. Маркс и философия современности (Материалы XIV Международного философского конгресса в Вене, 2—9 сентября 1968). М., 1969.
9. I. V. Calvez. La pensée de Karl Marx, Paris, 1956.
10. Neki problemi teorije odrasa, Bled, 1960.
11. Praxis, 1964, № 2; 1965, № 2, № 3, № 4—5.
12. Marks i savremenost. Beograd, т. 1, 1964.
13. Studia filosoficzne, 1959, № 2.

АКТИВНІСТЬ СВІДОМОСТІ І ПРАКТИКА

Б. О. Ярочкін

Сучасні буржуазні філософи, критикуючи ленінську теорію пізнання, перекручують її, зводячи лише до відображення і замовчуючи принцип активності. Але така критика не досягає мети, бо споглядальність і пасивність старого матеріалізму були розвінчані ще К. Марксом у «Тезах про Фейербаха».

Радянські філософи при підході до ленінської теорії відображення, зрозуміло, враховують як принцип відображення, так і принцип активності. Але тут інколи справа уявляється таким чином, що відображення і активність розділені в часі, що нібито наша свідомість пасивно відображає світ, і лише в практич-

ній діяльності виявляється активність людини. Так, М. М. Трубников вважає, що ідеальна, теоретична діяльність «...може виступати тільки як пасивне, тільки як споглядальне відношення...» [4, 269].

Але яким чином на основі пасивного відображення можна створити те, чого немає в природі? Як виникли предмети людської цивілізації? Адже «...найгірший архітектор від найкращої бджоли з самого початку відрізняється тим, що, перш ніж будувати комірку з воску, він уже збудував її у своїй голові. В кінці процесу праці виходить результат, який уже на початку цього процесу був в уяві людини, тобто ідеально» [1, 23, 176].

Інколи активність людської свідомості вбачається в тому, що начебто на основі пасивного відображення предметів навколишнього світу створюються неіснуючі в природі комбінації цих предметів [5, 7—8]. Але такий підхід не дає принципового вирішення проблеми і приводить її до початкового стану.

В обох випадках свідомість і практика виступають як зовнішні по відношенню один до одного. Практика в такому разі розглядається не як єдність мислення і предметної діяльності, а як праця — діяльність за заданими стандартами.

Діалектичний матеріалізм визнає існування речей незалежно від людини і людства. Але це лише вихідна передумова діалектичного матеріалізму. Він не зводить процес пізнання до одностороннього акту пасивного відображення об'єктивної речі у свідомості індивіда. Індивід виступає як суб'єкт пізнання тільки в тому випадку, якщо він є людиною не лише за народженням, але й вихованням, у процесі якого він оволодіває в певній мірі сукупністю знань, вироблених минулими поколіннями людства. І тільки після цього він стає носієм свідомості, а значить і суб'єктом пізнання. Залежно від рівня свідомості суб'єкта, що пізнає, одна й та сама об'єктивна річ сприймається як різні предмети. Тому сучасний досвід індивіда залежить від його приналежності до того чи іншого покоління людства і від того, в якій мірі індивід засвоїв форми сучасного йому пізнання. Одне й те саме об'єктивне становище речей сприймається представниками різних поколінь як різний чуттєвий досвід.

Стародавній грек з його міфологічною формою мислення бачив Місяць з усіма атрибутами людського обличчя. Жоден з нас побачити Місяць таким не може. Залежність емпіричного досвіду від форми мислення, яке має індивід, показав Сервантес. Дон Кіхот, начитавшись лицарських романів, починає сприймати вітряки за злих велетнів, отару овець — за вороже військо, заїжджий двір — за чудовий палац. У конкретній ситуації представник тієї чи іншої епохи не просто мислить предмет якимось чином, він своїми почуттями сприймає його таким. Дон Кіхот не думає, що вітряк схожий на велетня, він **бачить**

не вітряк, а велетня. Кожний з нас бачить світ таким, яким його знає. Поняття — це соціальний зір людини. Людина — істота родова і дивиться на природу очима людства. Індивід бачить предмет, навіть зустрінутий ним вперше, через призму понять і категорій, тобто дивиться на світ людським оком. Гостре око орла не помічає і сотої частки того, що бачить око цивілізованої людини. Орел має чудовий фізичний зір, але в нього відсутній зір родовий. Тому вся багатогранність природи служить для нього тільки фоном, на якому можна зустріти майже єдину значущу річ — здобич. Людина може «зустріти» будь-який предмет, бо при першому контакті з ним «одягає» цей предмет в людську значущість понять.

Таким чином, вже в елементарному акті споглядання виявляється суспільна природа людського мислення і його активна роль у пізнанні. Пасивне споглядання можливе тільки по відношенню до олюдненої природи, коли для кожного предмета в голові людини є відповідне поняття. Але і тут говорити про пасивне, споглядальне відображення можна лише умовно. Таке відображення можна назвати пасивним тільки в тому розумінні, що емпірична багатогранність оточуючого підводиться під уже існуючу систему мислення і доступ до чогось нового закритий. Щоб зрозуміти, як здійснюється вихід за межі вже пізнаного, необхідно розкрити механізм виникнення понять і категорій, а не розглядати їх як щось незалежне, одвічно існуюче.

Але саме це якраз виявилось не під силу домарксистській філософії. Вона або зводила поняття до простих знаків чуттєво даних предметів (емпіризм), або просто констатувала їх буття, оголошуючи їх природженими, не пояснюючи походження (апріоризм), або називала їх конкретним вираженням надчуттєвої суті (об'єктивний ідеалізм).

Тільки за умов діалектичного матеріалізму став можливим історичний підхід до мислення, бо діалектичний матеріалізм вперше ввів у теорію пізнання практику, вперше почав розглядати мислення в системі практики, виявив практичну природу і практичне призначення мислення: «Всі містєрії, які заводять теорію в містицизм, знаходять своє раціональне розв'язання в людській практиці і розумінні цієї практики» [1, 3, 3].

На відміну від Гегеля, який розглядав людину як «не-предметну, спіритואлістичну істоту» [2, 628], К. Маркс дивився на неї як на істоту матеріальну, яка в силу своєї матеріальності повинна діяти перш за все матеріальним чином. Саме здатність до матеріальної діяльності лежить в основі всіх інших якостей людини, в тому числі мислення.

Практика, породжуючи свідомість, є сполучною ланкою між мисленням і природою. Для задоволення своїх матеріальних потреб людина повинна діяти матеріальним чином. І вже на

основі матеріальної діяльності виникає здатність до логічного мислення: «...практика людини, мільярди разів повторюючись, закріплюється в свідомості людини фігурами логіки. Фігури ці мають тривкість передсуду, аксіоматичний характер саме (і тільки) завдяки цьому мільярдному повторенню» [3, 38, 200]. Тільки такий погляд на походження мислення виключає небезпечність дуалізму, апіоризму (а з ним агностицизму) та ідеалізму.

Введення практики в теорію пізнання є основним здобутком марксизму. З точки зору єдності практики і теорії пізнання по-новому звучить і проблема активності мислення. Відпадає необхідність шукати критерій істини знання всередині самого знання, яка привела в свій час Гегеля до принципу тотожності мислення і буття.

Кожне поняття і категорія великою кількістю зв'язків поєднані з практикою. Будь-яке поняття, що визначає емпіричний предмет, фіксує, перш за все, місце і роль цього предмета в системі практики, і тому воно здатне давати «єдність багатобразного». Так, поняття «стіл» означає взагалі різні емпіричні предмети. Але воно фіксує щось загальне, властиве всім цим предметам. Окремі столи можуть мати різні форми й колір, можуть бути зроблені з різного матеріалу. Але всі ці відмінності не заважають їм входити до поняття «стіл». Заважати цьому може лише відсутність гладкої поверхні, на якій людина може писати, їсти, збирати транзистори — взагалі займатися практичною діяльністю.

У задоволенні потреб практичної діяльності і полягає суть столу, його людська значущість. Коли в нас запитують, «що є» даний предмет, ми пояснюємо «для чого» він. Тільки пізнавши, «для чого» цей предмет, можна зрозуміти, «що» він.

Наукове пізнання теж завжди пов'язане з практикою. Але цей зв'язок не позбавляє його певної самостійності. Вихід наукового мислення до об'єктивної реальності не завжди здійснюється безпосередньо. «Наука» означає, перш за все, створення специфічних об'єктів (специфічної предметності) і мислення про дійсність за допомогою їх, через них» [6, 18].

Це ідеальні об'єкти, абстрактний зміст мислення. Можна виділити декілька типів подібних об'єктів, взявши за критерій їх походження:

1. Об'єкти, що являють собою результат об'єктивації практичної діяльності. Прикладом такого типу ідеальних об'єктів можуть бути коло, математична точка. У природі не існує ні кола, ні точки. Не існує їх навіть в олюдненій природі. Деталі машин, деякі інші предмети людської практики тільки наближуються до них. У понятті «коло» зафіксований не реально існуючий об'єкт, а спосіб практичної діяльності (коло — фігура, що з'явилася від обертання прямої, один кінець якої закрі-

плений нерухомо). До речі, пряма лінія — це теж ідеальний об'єкт. І вже в наведеному прикладі знаходиться призначення такого об'єкта: мислення про дійсність через нього.

2. Об'єкти, одержані внаслідок об'єктивної ідеалізованих умов пізнавальної діяльності. Приклади: рівномірний прямолінійний рух, абсолютно чорне тіло і т. ін. У природі не існує ні того, ні іншого. Але як засіб опису реальних об'єктів подібні ідеалізації відіграють у науці дуже важливу роль.

3. Евристичні моделі емпірично не даних об'єктів. Світовий ефір, хвиля, корпускула, електромагнітне поле і т. ін. Ці наукові об'єкти завжди викликали цікавість теоретиків пізнання і навколо них постійно точилися гарячі суперечки, що насамперед стосувалися реальності існування цих об'єктів. Ось приклад підходу до одного з таких об'єктів — електромагнітного поля: «Для сучасного фізика електромагнітне поле настільки реальне, як і стілець, на якому він сидить» [8, 135]. А ось протилежний підхід до того самого об'єкта. М. В. Попович вважає електромагнітне поле «математичною абстракцією», а не «...чимось ...фізично реальним» [7, 12]. Подібних прикладів можна навести багато. Об'єкти такого роду є своєрідними ідолами, яким то вклоняються, то руйнують залежно від того, наскільки добре вони служать науковій меті.

У здійсненні подібного абстрактного змісту і виявляється активність наукового мислення, його практичний характер. Тільки за допомогою наукових абстракцій можна проникнути в суть об'єктивних предметів і явищ, розкрити їх внутрішні зв'язки. В. І. Ленін писав: «Мислення, йдучи від конкретного (емпірично конкретного — Б. Я.) до абстрактного, не відходить — коли воно *правильне* (NB) ... *від істини*, а підходить до неї. Абстракція *матерії, закону природи, абстракція вартості* і т. д., одним словом *всі наукові* (правильні, серйозні, не безглузді) абстракції відображають природу глибше, вірніше, *повніше*» [3, 38, 156—157].

В якому ж відношенні до об'єктивної дійсності знаходяться абстракції та їх системи? Емпіричний факт завжди привертає нас своєю очевидністю і уявною безсумнівною. Але він же містить у собі суперечність. Наукові абстракції і покликані зняти ці суперечності і дати теорію предмета. Погоджуючи свої дії з цією теорією, людина завжди досягає практичних результатів більше, ніж при орієнтації на емпіричний факт в його первісній «очевидності». Хрестоматійний приклад: металева і дерев'яна річ, що знаходяться в одній кімнаті, здаються нагрітими до різної температури. Тільки ввівши абстракцію «теплопровідність», ми створюємо теорію даного явища, яка відображає дійсність вірніше, ніж емпіричний факт. Наукова теорія відповідає об'єктивній реальності в більшій мірі, ніж

найдостовірніші емпіричні факти. Відповідність теорії об'єктивному світові полягає в її практичній застосовності.

Наукова теорія — це знаряддя перетворення дійсності, і вона повинна відповідати цій дійсності в тій самій мірі, в якій будь-яке знаряддя відповідає предмету, що ним обробляється.

Всі спроби знайти істину в самій теорії, як відомо, ні до чого позитивного не приводили. Теорія не містить істини в собі. Істина будь-якої теорії полягає в тому, що, базуючись на ній, ми можемо досягти якого-небудь практичного результату.

Всяка теорія за своїм походженням і призначенням має практичний характер. Теорія — сполучна ланка між минулою практикою і практикою майбутньої. Наука для того і створює специфічні ідеальні об'єкти, щоб вийти за межі відображуваного в наявній системі знання емпіричного змісту, одержати нове рішення. Створення ідеальних об'єктів — це етап на шляху до нового. Цей шлях повинна завершити практика. «*Практика вища за (теоретичне) пізнання*, бо вона має не тільки достоїнство загальності, але й безпосередньої дійсності» [3, 38, 197].

Узагальнюючи висловлювання К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Ленін так характеризує співвідношення теорії і практики: «...Маркс в 1845 році, Енгельс в 1888 і 1892 рр. вводять критерій практики в основу теорії пізнання матеріалізму. Поза практикою ставити питання про те, «чи відповідає людському мисленню предметна» (тобто об'єктивна) «істина», є схоластика, — говорить Маркс у 2-ій тезі про Фейербаха. Найкраще спростування кантіанського і юмістського агностицизму, як і інших філософських вивертів (Schrullen), є практика, — повторює Енгельс» [3, 14, 119].

Специфіка наукового мислення не завжди усвідомлюється вченими-природознавцями. Вони інколи здатні розглядати евристичні наукові конструкції як фотографії об'єктивних речей, ототожнювати знаряддя пізнання з продуктом пізнання. Такий підхід не виявляє своєї неспроможності, поки емпіричний матеріал вписується в межі наукової теорії. Коли теорія перестає працювати, то це сприймається не як неспроможність наукових припущень, ідеалізацій і об'єктивацій, а як крах об'єктивної реальності. Тоді природознавець мимоволі звертається до питань теорії пізнання. Успіх його майбутніх досліджень залежить від того, яку філософську систему він візьме на озброєння.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, 23.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Из ранних произведений. М., 1956.
3. В. І. Ленін. Твори, т. 14, 38.
4. Г. С. Батищев, Н. Н. Трубников, А. П. Шептулин. Анализ диалектического пути познания в ленинских «Философских

- тетрадах». Диалектика — теория познания. Историко-философские очерки. М., 1964.
5. М. Беркинблит, А. Петровский. Фантазия и реальность. М., 1968.
6. М. К. Мамардашвили. Формы и содержание мышления. М., 1968.
7. М. В. Попович. О философском анализе языка науки. К., 1966.
8. А. Эйнштейн, Л. Инфельд. Эволюция физики. «Молодая гвардия», М., 1966.

ПОНЯТТЯ ІНФОРМАЦІЇ

В. В. Шкода

Поняття інформації не є новим. Під інформацією здавна розуміли відомості, знання, повідомлення. У теорії інформації, саме в тій її частині, що має справу з проблемами передачі повідомлень, це поняття набуло чітко формального визначення. Але, ввійшовши таким шляхом в «спілкування» з рядом математичних та інших спеціальних понять, воно не пориває зв'язку з ними навіть тоді, коли виходить за межі цієї формальної системи. Разом з тим, і це важливо підкреслити, воно не втрачає свого старого значення. Саме цей процес розвитку поняття і є предметом нашого аналізу. Визначити поняття — значить розкрити процес його формування.

Необхідність виявлення відповідності значень поняття, що розвивається, впливає, очевидно, з принципу історизму. Проте щодо поняття інформації, то тут часто спостерігається певне «спалення мостів». «На симпозіумах з біології, психології, соціології, — пише Я. К. Ребане, — все частіше говорять про «інформацію» не як про відомості (це значення «інформація» мала раніше, в сиву давнину, в докібернетичну еру), а як про щось більш значне, кібернетичне, цілком «сучасне». У такій обстановці пуризм окремих математиків, їх заклики пам'ятати про джерела поняття «інформації» залишаються гласом волаючого в пустині» [6, 21]¹. Для нас зрозумілий «пуризм окремих математиків». Якщо раніше інформацію пов'язували тільки з відомостями, то тепер в деяких роботах ця кібернетичність і «сучасність» сприяє перетворенню інформації в щось вже надто значне. Інформація — це і негентропія, і організація і структура, і модель руху, і ступінь упорядкованості, неоднорідності, різноманітності і т. д. Інформація нагромаджується в неживій природі, вона є причиною розвитку планети. Тепер сперечаються, чи зростає, чи зменшується інформація у всесвіті. Якщо звернутися до концепції А. І. Уємова, згідно з якою структура світу розкривається через три сутності — річ, властивість, відношення, то можна стверджувати, що в сучасній літературі інформація «зображена» в трьох особах.

¹ Дивним є те, що математики, а не філософи закликають пам'ятати про джерела поняття.

Звичайно, ніхто прямо не говорить, що інформація — це річ. Давно минули спроби пояснити своєрідність того або іншого фізичного процесу (своєрідністю речовини, що переноситься в просторі, і пояснити властивості тіл присутністю або відсутністю в них цієї речовини (теплиць, електричний флюїд та ін.). І все ж ця «субстанціональність» інформації мимовільно інтерпретується при читанні окремих робіт. Існує причина психологічного характеру. Інформація передається, переноситься. Передається вона за допомогою матеріальних носіїв. Словами «передача», «носій» немовби створюється лінгвістична основа для розуміння інформації як субстанції. Такому розумінню сприяють подекуди надто спрощені пояснення процесу передачі інформації. При цьому автори можуть бути далекі від розуміння інформації як субстанції. «Коли одна система діє на другу, — пише М. М. Амосов, — то під цим розуміється, що перша щось віддає, а друга щось приймає. Внаслідок такого обміну змінюється як перша, так і друга. Це «щось», яке переходить від однієї системи до іншої в процесі їх взаємодії, ми й будемо називати «інформацією» [1, 387—388]. Подібні аналогії, можливо, виявляться корисними при застосуванні їх з педагогічною метою, проте суті вони не розкривають. Іноді за ними можна визнати певну евристичну цінність. Так, американський психолог М. Тода вважає, що доцільно розглядати деякий загальний процес перенесення (transmission) об'єктів будь-якої природи з однієї точки простору — часу в іншу. В межах теорії цього процесу, виходячи з певних загальних понять, можна розглядати окремі випадки: передачу речовини (transportation) і передачу інформації (communication). Цим, на думку М. Тода, буде досягнуто більш глибоке розуміння природи власне інформаційних процесів [12]¹. Далі. За образним висловом Е. Шредінгера живі організми живляться негативною ентропією або негентропією. Інакше кажучи, самоорганізовані системи споживають з оточення порядок. Цих положень іноді виявляється достатньо, щоб, пов'язавши інформацію з негентропією, говорити про нагромадження інформації системою за рахунок споживання речовини. І жа і сигнал, що несе інформацію, виходять синонімами.

Інформація стає атрибутом речей, тобто розглядається як загальна властивість матерії, коли її ототожнюють з різноманітністю. Найбільш характерна в цьому відношенні позиція К. Є. Морозова. «Інформація як ступінь різноманітності (впорядкованості, організованості, неоднорідності) системи внутрі-

¹ Навряд чи слід вважати ці міркування необґрунтованими. Пригадаємо хоча б той факт, що рівняння теплопровідності ізоморфне рівнянню дифузії, а математична теорія передачі теплоти, створена в епоху панування концепції теплиць, успішно застосовується і в наш час.

шньо властива самій системі і незалежна від ступеня її пізнання і взагалі від пізнання» [4, 202].

І нарешті, інформація розглядається на основі поняття відношення. Вважається, що між системами існує інформаційна взаємодія, коли їх стани знаходяться у відношенні ізоморфізму. Тут виникає трудність: як розподілити інформаційні процеси і процеси відображення взагалі? Якщо для існування інформаційної взаємодії досить наявності відношення ізоморфізму, то будь-який процес відображення одночасно виступатиме як процес передачі інформації. Звідси з неминучістю випливає висновок про існування інформаційних процесів у неживій природі. «Елементарні інформаційні процеси, — пише К. Є. Морозов, — мають місце і в неорганічній природі, бо і для неї типова універсальна властивість відображення, а скрізь, де є відображення, має місце і передача інформації» [4, 194]. З виходом в область неорганічних процесів немовби завершується обґрунтування ідеї про загальність інформації. Залишається тільки поставити питання: чи не є інформація загальнофілософською категорією і думати про те, як бути з другою явно філософською категорією — атрибутом відображення.

Тепер розглянемо, що дійсно характерне для інформації. Будемо спиратися, перш за все, на поняття природничонаукової теорії інформації.

Інформація пов'язана з невизначеністю. Часто говорять: інформація є те, що «усуває» невизначеність. Справді, чи це буде взагалі невизначеність поведінки самокерованої системи або конкретна невизначеність знань суб'єкта про ту чи іншу ситуацію, тільки на підставі зняття цієї невизначеності можна судити про одержання інформації. Кількість останньої природно визначити через кількість знятої невизначеності.

Проти обов'язкового зв'язку інформації з невизначеністю висувається ряд заперечень. Згідно з одним з них, визначення інформації через зняту невизначеність — просто заміна одного інтуїтивного поняття іншим. Доведена до крайності концепція невизначеності може привести до поступок суб'єктивізму у визначенні інформації. Звідси постає завдання знайти шляхи «об'єктивування» поняття інформації, долаючи елементи антропоморфізму в його визначенні [2]. Інше заперечення полягає в тому, що знання, повідомлення, відомості людина одержує навіть тоді, коли відсутня невизначена ситуація. Невизначеність не усувається, її просто немає, але при цьому ми не можемо стверджувати, що в даному випадку немає і передачі інформації.

Щодо першого заперечення зазначимо таке. Поняття невизначеності так само інтуїтивне, як і поняття імовірності, закладене у фундаменті сучасної фізики. Ситуація є невизначеною не по відношенню до суб'єкта, а стосовно до тієї події, що буде

реалізована в даній ситуації. Введення спостерігача — логічний засіб, і він не може привести до суб'єктивізму в оцінці кількості інформації. Найпростіший приклад. Для виявлення предмета в якомусь квадраті даної координатної сітки потрібне цілком певне число виборів, що залежить тільки від загальної кількості квадратів. Індивідуальні особливості суб'єкта при цьому ніяк не враховуються. У загальному випадку невизначеність будь-якої ситуації «усувається» деякою послідовністю логічних кроків. Довжина цієї послідовності, еквівалентна ступеню невизначеності даної ситуації, може бути мірою кількості інформації, необхідною для зняття невизначеності. Шеннонівська міра невизначеності об'єктивна. Більше того, саме об'єктивність Шеннонівської міри іноді розглядається як її обмеження, бо ця міра не враховує конкретного спостерігача і специфічну природу повідомлення [13].

Друге заперечення більш обґрунтоване. Дійсно, не у всякій пізнавальній ситуації нове знання безпосередньо знімає невизначеність. Сюди можна віднести випадки навчання, інструктування і взагалі повідомлення фактів, про які раніше не було ніяких припущень. Ці випадки справді не охоплюються статистичною теорією інформації¹. Проте це не означає, що вони не сумісні з концепцією невизначеності. При уважному розгляді виходить, що в названих випадках розподілені в часі або навіть звернені події: виникнення невизначеної ситуації і одержання інформації. Можна стверджувати, що будь-яке повідомлення або безпосередньо знімає невизначеність, або забезпечує основу для зняття невизначеності в майбутньому.

Назвемо, у зв'язку із поняттям невизначеності, одне трактування негативного характеру інформації. Відповідно до природничонаукових визначень інформація завжди вимірюється додатною величиною, тобто будь-яке повідомлення зменшує невизначеність. У випадку комунікації, у власному значенні слова, повідомлення може і збільшувати невизначеність. Таке повідомлення можна розглядати як повідомлення, що містить негативну інформацію [11].

Інформація пов'язана з різноманітністю. Але різноманітність матеріального об'єкта сама по собі не є інформацією, а необхідною умовою появи інформації. Елемент різноманітності стане інформацією, коли самокерована система вибере його з деякої множини елементів. Спеціальний апарат відображення самокерованої системи повинен мати достатню різноманітність (набувати ряд різних станів), щоб адекватно відтво-

¹ Представники прагматизму посилаються на статистичну теорію інформації, в якій зв'язок інформації з невизначеністю є вихідним положенням, як на природничонауковий доказ істинності їх вчення. Як відомо, ці філософи приписують пізнавальне значення (cognitive meaning) тільки тим реченням, що виникають у проблемній, причому операціонально визначній ситуації [див. наприклад, 14].

рити різноманітність об'єкта взаємодії¹. Вибрана, відображена різноманітність стає інформацією. Саме це очевидно, перш за все, має на увазі А. Д. Урсул, коли визначає інформацію як відображену різноманітність. Формально цю формулу можна поширити на всі процеси і види взаємодії, але методологічна цінність визначення, на нашу думку, буде втрачена. Дійсно, в неживій природі різноманітність, навіть якщо вона відображена іншою системою, залишається різноманітністю. Більше того, оскільки будь-який матеріальний об'єкт генетично і актуально зв'язаний з іншими матеріальними об'єктами, то всяка різноманітність є, по суті, відображена різноманітність. Називати об'єктивно існуючу різноманітність інформацією — значить збіднювати це поняття, не враховувати його специфіку. Різноманітність повинні набути нової якості при відтворенні, тоді буде підстава пов'язати її з новим поняттям. Такої якості різноманітність набирає, будучи відображеною самокерованою системою, бо вона стає фактором управління.

У даний час немовби вимальовується два підходи до аналізу інформаційних процесів. Згідно з першим підходом, інформація — це знята невизначеність. Другий підхід заснований на концепції різноманітності і в значній мірі протистойть першому. Це протиставлення підкреслюється вже в самій назві другого підходу — «інформація без імовірності». Таке членування є цілком виправданим з точки зору природничонаукового підходу, де не проводиться змістовний аналіз понять. Філософський аналіз, як нам здається, треба здійснювати з єдиної позиції, ґрунтуючись на ґносеологічному зв'язку понять різноманітності і невизначеності. Ці поняття перебувають у відношенні первинного і вторинного. На нашу думку, саме такий єдиний підхід забезпечує повноту аналізу інформаційних процесів. Наскільки органічно пов'язані поняття різноманітності і невизначеності, можа побачити з таких міркувань. Наведемо спочатку одне дуже важливе, на наш погляд, твердження: «Якщо у відповідності з прийнятою умовністю даному стану фізичної системи надається зміст деякого конкретного повідомлення, то це повідомлення може бути передане в тому випадку, якщо розглядуваний стан фізичної системи **не єдиний**» [7, 27—28]². Цілком природно. Для того, щоб щось позначити, треба це щось виділити. Необхідний фон, на якому дещо може існувати як визначеність, необхідна різноманітність. Це майже тавтологія. Але дещо виділене, позначене набуває характеру знака, сигналу, повідомлення тільки в тому разі, коли існує

¹ Цей факт у кібернетиці сформульований в законі необхідної різноманітності (У. Ешбі), який, на жаль, довго не розглядався в нашій філософській літературі з кібернетики. Нещодавно фактично з'явилася перша робота на дану тему [10].

² Підкреслено нами — В. Ш.

можливість його появи. Якщо воно актуальне завжди, воно не може значити. Звідси одразу виникає невизначеність та імовірність: невизначеність адресату відносно появи чи не появи позначеного стану фізичної системи і оцінка цієї невизначеності через імовірність.

Інформація зв'язана з відображенням. Проте поняття інформації не підміняє поняття відображення, а допомагає глибше розкрити природу останнього. Суть взаємодії полягає в перенесенні енергії речовини і «перенесенні» стану. Про «перенесення» стану можна говорити тоді, коли стани взаємодіючих об'єктів знаходяться у відношенні ізоморфізму. Коли до того ж між об'єктами визначено відношення первинного і вторинного, то «перенесення» стану є відображення. Але чи скрізь, де існує відображення, є передача інформації? На нашу думку, ні. З поняттям інформації не слід пов'язувати, перш за все, процеси відображення в неживій природі. Крім того, навіть при інформаційній взаємодії самокерованої системи із зовнішнім середовищем, інформацією стає не все відображення, а лише ті його елементи, які в даній конкретній ситуації визначають доцільну поведінку. Можна сказати, що інформаційні процеси — це клас процесів відображення, «інформація виникає як результат активного відображення» [9, 239].

У принципі таке розуміння інформації виявляється і в роботах В. С. Тютіна, який основні положення ленінської теорії відображення доповнює принципом активного виділення інформації [8, 194]. Що стосується загального підходу до аналізу поняття інформації, то можна стверджувати, що підхід В. С. Тютіна аксіоматичний. Тут фіксуються різні значення слова «інформація», що використовуються в науковому вжитку, і потім розкривається їх зміст з урахуванням гносеологічних причин прийняття того чи іншого значення. В. С. Тютін фіксує, наприклад, розуміння інформації як організації, структури. Організація — це впорядкованість як стійких властивостей і відношень системи, так і нестійких. Структура — це впорядкованість елементів системи, що має інваріантний характер [8, 217]. Дійсно, це значення слова «інформація» вже набуло статусу наукового поняття.

Прийнято розподіляти структуру на невиділену, невилучену з речей (це інформація в собі, потенціальна інформація) і на структуру виділену, вилучену, актуальну (це структурна інформація, інформація у власному вузькому розумінні). Так, генетична інформація є структура майбутнього організму, закодована за допомогою ДНК. Тут постає питання, чи означає це, що молекула ДНК є самостійно існуюча структура фермента, чи молекула ДНК — це матеріальна система з власною структурою, що знаходиться у відношенні ізоморфізму до структури молекули фермента. Прийняття першої точки зору приводить

до субстрактно-якісного розуміння інформації, а прийняття другої точки зору — до її знакового розуміння. Адже ДНК можна розглядати поза відношенням до структури організму. Тоді — це хімічна речовина із своїми специфічними властивостями. По відношенню до структури організму ДНК виступає об'єктом із знаковою цінністю.

Тепер визначимо той вузький зміст, який слід, як нам здається, вкладати в твердження типу «Об'єкти матеріального світу є джерелами інформації». Це твердження само по собі не потребує дальшого уточнення і, звичайно, є інтуїтивно зрозумілим. Наступний логічний крок «Оскільки об'єкти матеріального світу є джерелами інформації, то вони містять інформацію» — викликає деяке недовір'я, у всякому разі створює бажання з'ясувати, який зміст вкладається в слово «містять». І, нарешті, висловлювання типу «Інформація виступає як внутрішня характеристика матеріальної системи» та «Процеси розвитку приводять до нагромадження інформації в неживій природі» — викликають заперечення. Справа, звичайно, не в логіці. Останні висловлювання з'явилися зовсім не як логічний висновок з першого твердження. Вони є результатом своєрідного трактування наслідків, одержаних у спеціальних роботах з теорії інформації та кібернетики.

За розподілом вмісту вуглецю в річних кільцях дерев вчені «читають біографію» Сонця, тобто визначають ступінь його активності в різні роки в минулому. Вимірюючи напрямок вектора намагніченості у вулканічних породах, вони приходять до висновку про те, що положення магнітного полюса Землі змінюється в часі. За зміною потоків різних випромінювань, що проходять через тіла, роблять висновок про властивості та особливості внутрішньої будови речовин. У всіх цих прикладах один об'єкт немовби представляє другий об'єкт. Звідси виходить, що об'єкт «містить», несе інформацію, якщо він **значить**, володіє знаковою цінністю, якщо він включений в систему практики не сам по собі, а як представник другого об'єкта або явища. Інформація — не «внутрішня» властивість матеріального об'єкта, а відношення. У даному випадку — це відношення подібності, яке встановлює суб'єкт пізнання. Взяті як такі зазначені вище явища — це явища фізичної взаємодії. По відношенню до суб'єкта пізнання вони виступають як процеси передачі інформації. Об'єкт стає джерелом інформації, коли він застосовується з пізнавальною метою. У зв'язку з цим є необгрунтованим прагнення описати за допомогою поняття інформації якомога ширше коло процесів, включаючи процеси в неживій природі.

Слід, очевидно, розрізняти випадки, коли об'єкт несе інформацію внаслідок конвенційного зв'язку з іншим об'єктом і коли він несе її завдяки матеріальному зв'язку з іншим об'єктом.

У першому випадку на можливість об'єкта виконувати функцію знака до деякої міри не впливає фізична природа об'єкта. У всякому разі об'єкт може бути довільно змінений з тим, щоб ефективно функціонувати як знак. Тут немає рації говорити про кількість інформації, бо інформація, яку несе штучний знак, є абсолютною. У другому випадку на об'єкт — носій інформації накладається умова, що дозволяє ставити законне питання про кількість інформації. Йдеться про співвідношення кількості різноманітності взаємодіючих об'єктів і згадана вище умова зводиться до того, що об'єкт — носій інформації повинен мати достатню кількість різноманітності в певному співвідношенні, щоб адекватно відтворити другий об'єкт — джерело інформації, який взаємодіє з ним.

Отже, інформація — це позначене відображення. Вона з'являється при виборі самокерованої системи визначеного елемента з множини елементів різноманітності. Таким чином, операція позначення в деякому розумінні відповідає операції вибору. При взаємодії фізичних об'єктів (несамокерованих систем) відбуваються акти позначення і акти, аналогічні вибору. Поза інтерпретаторами ці акти не виходять за межі фізичних явищ, але вони стають ланками інформаційного процесу, якщо включаються в ланцюг з інтерпретатором (суб'єктом або, в загальному випадку, самокерованою системою). Не маючи змоги розглянути тут більш повно питання про знакову природу інформації, відзначимо, що надмірна «онтологізація» інформації відвертає, на нашу думку, від цієї традиційно філософської проблематики. «Де інформація, там знаки та їх значення», — справедливо вказує І. С. Нарський [5, 132].

На закінчення наведемо два визначення інформації, що заслуговують, як ми вважаємо, на особливу увагу. Інформація — це закодоване відображення самокерованою системою зовнішнього світу та її внутрішнього стану (Б. С. Українцев). Інформація — це відображена різноманітність (А. Д. Урсул). Незважаючи на розбіжність форм, ці визначення відповідають одне одному, бо їх автори виходять з головної передумови — зв'язку інформації з відображенням. Визначення Б. С. Українцева більш повне. З нього можна взяти такий аспект інформації, як знання. Тут враховується вимога відповідності різних форм поняття, що розвивається. Крім того, воно не обмежує область існування інформаційних процесів тільки сферою свідомості. Поняття інформації за обсягом ширше поняття свідомості [див. про це 3]. У визначенні А. Д. Урсула конкретизується саме відображення в інформаційному аспекті, причому підкреслюється, що основна характеристика відображення, зв'язана з його інформаційним характером, є різноманітність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Н. М. Амосов. В кн. «Проблемы мышления в современной науке», М., 1964.
2. Е. В. Котова. Философский анализ понятия энтропии. Автореф. канд. дисс., М., 1970.
3. А. М. Коршунов, Н. И. Жуков. Проблема информации и критика Лениным отрицания основного вопроса философии. «Вестник МГУ», 1969, № 6.
4. К. Е. Морозов. Математическое моделирование в научном познании, М., 1969.
5. И. С. Нарский. Диалектическое противоречие и логика познания, М., 1969.
6. Я. К. Ребане. «Уч. зап. Тартуск. ун-та», вып. 225, 1969.
7. Ф. Рейтман. Автоматика переработки информации, М., 1961.
8. В. С. Тютин. В кн. «Ленинская теория отражения и современность», М.—София, 1969.
9. Б. С. Украинцев. Отображение в неживой природе, М., 1969.
10. А. Д. Урсул. Закон необходимого разнообразия и его философское значение. «Философские науки», 1970, № 4.
11. G. K. Aggarwal. «Proc. Indian Acad. Sci.», 1968, V. 68, № 2.
12. M. Toda. In «Communication. Concepts and Perspectives.» Washington, 1967.
13. P. Weiss. «Kybernetik», 1968, V. 5, № 2.
14. I. Wilkinson. «Philosophy of Science», 1961, V. 28, № 4.

ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ СИМВОЛІЧНИХ І ЗВИЧАЙНИХ МОВ

В. Євтушенко

У сучасному розвитку науки, що характеризується досить високим рівнем абстракції, мова використовується не тільки для опису і класифікації понять, а й для того, щоб через зв'язки між відповідними мовними утвореннями виразити внутрішні зв'язки між явищами, що вивчаються. Для цього потрібна висока точність формулювання положень, що не завжди властива звичайній мові. В ній слова і навіть групи слів можуть бути тотожними за звучанням, але різними за змістом (наприклад, «воля» — здатність людини здійснювати поставлену мету і «воля» — свобода). Буває і так, що мова в різних людей одна, але кожний розуміє по-своєму однаково сказані чи написані слова, бо умови праці, спілкування, життя і пізнання в них різні, і кожний вкладає свій зміст у ці слова. Правда, таке становище можна ліквідувати шляхом уточнення змісту слів і виразів. Але значно практичніше користуватися спеціально створеною символічною (формальною) мовою¹, що уникає багатозначності, багатослівності і розпливчатості природної мови,

¹ Тут і далі йдеться лише про символічну мову, що використовується математичною логікою і не стосується таких символічних мов, як азбука Морзе, морська сигналізація прапорцями, різні коди та ін.

і характеризується однозначністю, точно визначеною структурою.

Символічна і звичайна мови пов'язані між собою, але мають і цілий ряд суттєвих відмінностей. Звичайна мова стихійно виникла в процесі праці людини, тому вона природна і досить стала. Ця мова є безпосередньою дійсністю мислення, володіє елементом знаковості. Вона не змінюється за волею і бажанням людей, а розвивається стихійно, відповідно до розвитку суспільства.

Символічна (формальна) мова за природою своєю має явно виражений знаковий характер. Вона довільна і умовна і виникає на договірній основі. Заміна одних знаків іншими не викликає ніяких порушень у її функції. Причому ця заміна визначається свідомістю, бажанням і цілеспрямованістю людей. Дана мова виникає лише на базі природної мови і сама по собі не існуватиме. Вона необхідна як допоміжний засіб наукового пізнання. Система символів і предметів, побудованих з символів, — це модель змістовної теорії. До звичайної мови звертаємося і тоді, коли слід описати символічну мову.

Тому можна з певністю стверджувати, що природна мова є первинною по відношенню до символічної, а остання — вторинною.

Звичайна мова змістовна. Кожне сказане чи написане слово або речення має конкретний зміст і в ньому поєднується зміст і форма (звукова чи графічна). Одне без другого не існує, неможливе.

У символічній мові головне — форма, вона абстрагована від змісту, і тому формальна мова знаходиться на більш високому рівні абстракції, ніж природна.

Структурно названі мови теж відрізняються. Основою звичайної мови є слово. Мова має свій алфавіт, в якому кожна літера або сполучення їх відповідають конкретному звуку.

В основі символічної мови лежить формальний (логічний) символ. Логічні символи, на відміну від букв, відповідають цілим словам і навіть фразам і включають в себе:

1) оператори $\wedge, \vee, \rightarrow, -, \nabla, \exists, =, ., '$. Перші чотири знаки — пропозиціональні зв'язки, логічні постійні, що відповідають в звичайній мові словам і, якщо, то..., не. Далі відповідно йдуть: квантор спільності (для всіх), квантор існування (існує такий), дорівнює, плюс, помножити на..., слідує за...

2) Змінні $a, b, c, \dots$, що означають вислови, предмети, предикати.

3) Дужки $/$ / для впорядкування логічних зв'язків.

4) 0 — нуль.

Названі символи є алфавітом даної символічної мови. Вони відрізняються один від одного і виступають як знаки,

що не мають ніякого значення. Алфавіт не обов'язково повинен бути кінцевим, але відносно кожного знака обов'язково повинна бути однозначна відповідь, входить він в даний алфавіт чи ні.

Сполучення, послідовність знаків алфавіту складають формальні вирази, що структурно аналогічні словам звичайної мови. При цьому різні члени виразу можуть бути одним і тим самим символом, подібно до того, як одна і та ж сама літера може зустрічатися декілька разів у слові. Наприклад: $(a + v) \cdot ac$ — формальний вираз.

Але між словами і формальними виразами є і значна відмінність. Слово як одиниця мови називає предмет, виражає окреме поняття, оформлену думку про предмет, про його найбільш загальні, суттєві властивості. Формальні ж вирази можуть відповідати не тільки словам, але й цілим реченням, що мають конкретний зміст, і таким, що не мають ніякого змісту. І ця властивість тільки підкреслює той факт, що для формальної системи як такої вирази нічого не дають, а є лише деякими розпізнаваними і відмінними предметами [3, 68]. Формальні вирази можна поєднувати між собою і утворювати нові. Якщо, наприклад, $(a + v)$ і $(x + y)$ — формальні вирази, то і $(a + v) \cdot (x + y)$ і $(a + v) + (x + y)$ — теж формальні вирази.

У звичайній мові речення і способи сполучення слів усередині речення визначаються правилами синтаксису. Існують і правила утворення формальних виразів. Але для цього слід ввести поняття формули, що аналогічне розповідному реченню природної мови.

Під формулою слід розуміти вираз, побудований із знаків, що позначають змінні, знаків, які зв'язують дані змінні (зв'язки) і кванторів спільності та існування. Якщо A і B — формули, x — предметна змінна, то і $A \rightarrow B$, $A \wedge B$, $A \vee B$, $\bar{A}$, $\bar{B}$, $\forall x (A)$, $\exists x (A)$ теж формули [3, 68].

У формулі ми нічого не знаємо про предметну галузь можливих значень змінних, бо останні можуть набути лише двох значень — істини або помилки. І формула може виражати істину або помилку, якщо в ній змінні вживаються із знаком спільності ($\forall x$), або існування ($\exists x$). Вона залишається невизначеною (тобто для деяких значень змінних вона може виражати істину, для інших — помилку), якщо такі знаки відсутні. Речення ж звичайної мови завжди мають відповідний зміст і передають закінчену думку про предмет.

Після того, як введено вихідні формули, визначають правила утворення з них нових формул — правила формального виводу. І ось тут досить наочно виявляється перевага символічної мови над природною. Виведення наслідків із складної

системи посилок, обґрунтувати істинність якогось твердження важко, а іноді просто неможливо звичайною мовою. До того ж, у звичайних змістовних міркуваннях людей логічні правила виведення не формулюються, а деякі з посилок, з яких виходять люди, просто пропускаються. Однак для виявлення логічної форми доведення слід відновити наявні, що малися на увазі, передумови, і вказати ті правила логіки, якими користуються. Це приводить до деякої ненатуральності мови, але такий крок обов'язковий.

У символічній мові змістовні розумові операції замінюються маніпуляцією символами, а доведення твердження — формальним доведенням формул за допомогою визначених аксіом і правил виведення. При цьому перевага полягає не тільки у практичній зручності, а, головне, в тому, що в структурі формальних перетворень виражається структура форм мислення. Такі викладки, кожний окремий акт яких наочний і зрозумілий логічно, можуть бути розглянуті як дії розкриття таємниці деяких думок у процесі у всій їх поступовості й ґрунтовності, тобто означають немовби введення нас в саму лабораторію людського мислення [4, XX].

Як зазначає Д. П. Горський, значення формальних перетворень, формул полягає ще й у тому, що вони є керівництвом до дії, бо вказують шлях, що веде до наслідку, говорить про послідовність дій над об'єктами, якої слід дотримуватися для одержання шуканого результату [2].

Природна і звичайна мова мають деякі спільні й відмінні функціональні риси. Звичайна мова виступає як засіб зв'язку, сполучення, спілкування між людьми. Символічній мові такі риси не властиві. Це «вузька», спеціальна мова, що використовується математичною логікою для логічного обґрунтування математики, для відображення логічного мислення в логічному численні [1, 17]. Але спеціально створена і договірно затверджена мова формул має інтернаціональний характер і є зручним засобом міжнародного наукового спілкування.

У звичайній мові закріплюються і передаються досягнення людського мислення. За свою довгу історію людство нагромадило велику кількість знань. Для їх збереження, раціональної системи запису, логічного аналізу здобутого і використовують символічну мову, яка, крім того, дозволяє при вирішенні цих завдань використовувати кібернетичні засоби. Отже, мова як засіб для закріплення суспільно виробленого змісту всіх знань, може бути зіставлена з штучною мовою.

Таким чином, за природою, структурою і функціонально звичайна і символічна мови, маючи дещо спільне, значно відрізняються одна від одної. Видний американський математик і логік Алонзо Чорч вважає, що введення особливої формалізованої (символічної) мови означає і прийняття особливої

теорії або системи, логічного аналізу. Ось це і є головною відмінною рисою формалізованої мови, а зовсім не те, що виявлялося зручним замінити окремими буквами, різними спеціальними символами слова, що в писемності більшості звичайних мов складаються з багатьох букв [5, 17].

Закономірним буде питання: чи можна відмовитися від звичайної мови (бо вона має ряд відзначених раніше недоліків) і повністю замінити її формалізованою (символічною) хоча б в тих галузях науки, що найбільше нею користуються (наприклад, у математичній логіці).

Як уже відзначалося, символічна мова будується лише на основі природної. Вона ліквідує її недоліки, доповнює і поширює формальні методи доведення та аналізу. Але при цьому символічна мова — не замкнута система, вона користується не тільки своїми символами, а й словами і реченнями мови, на якій побудована, використовує не тільки свої вихідні правила й аксіоми доведення, а й користується правилами та аксіомами, уже відомими раніше, наприклад такими, як

$$a+b=b+a,$$

$$ab=ba.$$

І мова, що досліджує і з'ясовує символічну (метамова), теж є звичайною змістовною мовою. У цій послідовності: звичайна мова як основа — символічна як розширення і спеціалізація основи — звичайна як дослідження і тлумачення символічної — виявляється дія закону заперечення заперечення. І це свідчить про те, що символічна мова не може існувати без звичайної, самостійно.

Австрійський логік К. Гедель довів ще одну властивість формальних систем — їх неповноту. Він показав, що навіть арифметика — найпростіший розділ математики, не може бути представлений лише формальною системою, в якій би кожне змістовне істинне речення арифметики, формалізоване в термінах системи, було б вивідним у даній системі [3, § 42].

Ця теорема має важливе логічне і гносеологічне значення, оскільки показує неможливість повної формалізації людського мислення і, отже, мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Д. Гильберт и В. Аккерман. Основы теоретической логики. М., 1947.
2. Д. П. Горский. Формальная логика и язык. — Сб. Философские вопросы современной формальной логики. М., 1962.
3. С. К. Клини. Введение в метаматерику. М., 1957.
4. П. С. Порецкий. О способах решения логических равенств и обратном способе математической логики. Казань, 1884.
5. А. Черч. Введение в математическую логику. М., 1960.

ДО ДОСЛІДЖЕННЯ КРИТЕРІЮ СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО ПРОГРЕСУ

О. О. Мамалуй

До значних досягнень філософів-марксистів за останнє десятиріччя можна віднести фронтальне дослідження однієї з центральних проблем суспільного знання — проблеми суспільно-історичного прогресу. Завдяки працям радянських вчених Г. Є. Глезермана, М. В. Гончаренка, Є. М. Жукова, І. С. Кона, О. А. Макаровського, Х. Н. Момджяна, М. М. Руткевича, Ю. М. Семенова, О. І. Титаренка, Б. С. Українцева, П. М. Федосеева, Г. П. Францова, румунського дослідника К. Боржеану, англійського філософа М. Корнфорта, а також вчених-марксистів з інших країн у діапазоні наукового пошуку опинилися такі важливі компоненти проблеми, як співвідношення категорій «зміна» — «рух» — «розвиток» — «регрес» — «прогрес» та його конкретизація стосовно до соціальної сфери буття, об'єктивно закономірний характер суспільно-історичного прогресу та роль в ньому суб'єктивного фактора, взаємозв'язок природничо-історичного і ціннісного підходів до суспільного розвитку і прогресу, визначення критеріїв і типів прогресу у всесвітній історії, протилежність антагоністичного і комуністичного типів прогресу та ряд інших. Створено фундаментальні праці, що піддають глибоко аргументованій критиці сучасні антинаукові концепції про спрямованість всесвітньо-історичного процесу.

Проте й у даний час ще є чимало спірних або недостатньо ясних питань, обговорення яких слід продовжити. Так, у розв'язанні ключового завдання проблеми суспільно-історичного прогресу — визначенні його об'єктивного вимірника (адже, як говорив Гегель, тільки виміряне є вивченим) — тепер чітко визначилися два різних підходи. **Перший** пов'язаний з пошуками єдиного, цілісного показника, **другий** — з формулюванням адитивного, тобто сумарного або комплексного критерію, що не утворює цілісності.

Як це не дивно, ініціатором обох підходів у нашій літературі 60-х років був один автор — відомий дослідник проблеми прогресу Ю. М. Семенов. Спершу він висловив конструктивну думку про необхідність розрізняти загальний та специфічні критерії суспільного прогресу [23]. Однак потім у своїх працях він не став послідовно проводити це розрізнення і зайнявся конструюванням «узагальненого формулювання» сумарного (комплексного) критерію, що включає поряд із загальним і ряд специфічних показників [20, 21; 22].

Серед дослідників, що ступили на перший шлях, немає повної єдності. Одні з них як критерій історичного прогресу висувають стан (рівень і можливості розвитку) продуктивних сил

[6; 12; 13; 14], другі — продуктивність праці [10; 16], треті наолягають на тому, що цю функцію може виконати тільки спосіб виробництва [5; 15].

Від цієї найбільш численної групи, що є єдиною у прагненні виявити мірило історичного прогресу у сфері матеріального виробництва, окремо стоять автори, які вважають, начебто мірою просування суспільства шляхом прогресу служить чи то ступінь свободи [18], чи то гуманності [8] і навіть щастя.

Дослідники, які вибрали другий шлях, переконані, що будь-який один показник принципово не здатний виміряти всю глибину і багатогранність історичного прогресу, а тому вбачають вихід у поєднанні вищеназваних та інших показників до так званого сумарного або комплексного критерію. Ця група також не відзначається повною єдністю, бо кожний з її представників вважає за потрібне поповнити зведений критерій тим чи іншим показником. Ю. М. Семенов дав таке визначення загального критерію історичного прогресу: «Загальним критерієм соціального прогресу, мірилом, показником прогресивності суспільства є ступінь оволодіння суспільством стихійними силами природи, що визначається розвитком продуктивних сил і рівнем продуктивності суспільної праці, а також ступінь просування суспільства шляхом боротьби за звільнення людства, його трудящої більшості від гніту стихійних суспільних сил, соціально-політичної нерівності та духовної нерозвиненості» [21, 25]. Приєднуючись до цього визначення, О. І. Титаренко вважає, що до нього «слід би ще додати: ступінь розвитку естетичних цінностей і гуманізації моральних відносин та цілей» [24, 148]. Що ж, багатогранність такої складної системи, як суспільство — справді невичерпне джерело подібних доповнень.

Раніше ми вже мали змогу висловити свої міркування і аргументи проти самого підходу, що взятий на озброєння прихильниками сумарного чи комплексного критерію [15]. У принципі з тих самих позицій по одному з пунктів критикував нещодавно зазначений підхід О. А. Макаровський [12; 13; 14]. Але зараз вже було б невірним просто відхилити правомірність сумарного або комплексного критерію. Простіше за все, зрозуміло, обмежитися негативними, хоч, по суті, й не повбавленими справедливості, оцінками, як це роблять, наприклад, А. Д. Сірін і І. Я. Левяш, які пишуть: «На жаль, в нашій літературі нерідкі твердження, які еклектично об'єднують різні за своїм значенням сфери суспільного життя і пропонують це розглядати як критерій прогресу» [19, 89]. Тепер існують достатні підстави для того, щоб запропонувати шлях до подолання критикованого підходу (не тільки його заперечення, але й збереження позитивного в ньому). У цій статті і здійснюється така спроба.

Давно вже помічено, що головне утруднення, яке постає перед дослідником проблеми історичного прогресу, виявляється

скоріше не у відсутності чи недоліку критеріїв, а, як це не парадоксально на перший погляд, у їх надмірності. Навряд чи можна назвати таку важливу область суспільного життя, ступінь розвитку якої не підносився б до рангу критерію суспільного прогресу. Численність показників і наштовхує на думку про їх поєднання з тим, щоб уникнути однобічності. Що такий шлях, незважаючи на позірну привабливість, не може привести до задовільного рішення, стає зрозумілим, коли врахувати зв'язок визначення критерію суспільно-історичного прогресу з основним питанням філософії стосовно до суспільного розвитку.

Звичайно, визначення прогресу або його заперечення само по собі не є свідченням приналежності до одного з двох можливих філософських напрямків. Історія суспільної думки містить безліч прикладів як щодо визнання, так і заперечення прогресу філософами-ідеалістами. В цьому і тільки в цьому смислі історичному ідеалізмові зовсім байдужа сама ідея прогресу: різні його представники з однаковим наслідком можуть як заперечувати, так і проповідувати її. Навпаки, діалектико-матеріалістичне розуміння історії, що, як відомо, є єдиною формою послідовного матеріалізму в поглядах на суспільство, принципово несумісне з запереченням прогресивного розвитку людства. Проте одне тільки визнання суспільного прогресу зовсім ще не служить «візитною картою» історичного матеріалізму. Очевидно, це дало підставу Ф. Енгельсу для такого висновку: «...переконання в тому, що людство, принаймні в даний час, рухається загалом і в цілому вперед, не має абсолютно нічого спільного з протилежністю матеріалізму і ідеалізму» [3, 277].

Однак абсурдно було б тлумачити наведене зауваження в тому плані, нібито проблема прогресу зовсім не пов'язана з основним питанням філософії, боротьбою між матеріалізмом та ідеалізмом у філософії. Перш за все, з основною філософською альтернативою стосовно до історії суспільства безпосередньо пов'язане завдання виділення загального об'єктивного критерію історичного прогресу. Складаючи, так би мовити, епіцентр проблеми суспільного прогресу, питання про його загальний критерій одночасно виступає як один з моментів основного питання філософії стосовно до людської історії. Співвідношення суспільного буття і свідомості конкретизується у виділенні визначального фактора історичного розвитку, що, в свою чергу, обумовлює встановлення того чи іншого загального критерію історичного прогресу. Яка відповідь на питання про відношення суспільного буття і свідомості, такий і вибір визначального фактора історичного розвитку: загальновідомо, що історичний матеріалізм знаходить такий фактор у сфері суспільного буття, історичний ідеалізм — у сфері свідомості або ідеології.

них відносин. Виділення визначального фактора суспільного розвитку при послідовно моністичному підході цілком обумовлює вибір загального критерію суспільного прогресу.

Очевидно, що всякий процес здійснюється під впливом ряду факторів. Власне, фактор — це все те, що так чи інакше активно бере участь у протіканні процесу чи серйозно впливає на нього. У системі факторів процесу, що розвивається, тобто спрямовано змінюється, завжди є один, визначальний. Таким є фактор, що становить внутрішню рушійну основу всього процесу і відіграє в ньому домінуючу роль. Через те, що цей фактор детермінує основний напрямок і характер розвитку, результат розвитку збігається, точніше кажучи, близький до того, що вимагається визначальним фактором. Тому, щоб виміряти ступінь розвитку системи, необхідно, не скидаючи зовсім з рахунку інших факторів, але до пори, до часу абстрагуючись від них, перш за все встановити «силу» визначального фактора. Його кількісна і якісна характеристика буде свідчити про ступінь розвитку даної системи як органічної цілісності, хоч і не дасть про неї повного, всебічного, вичерпного уявлення. Таким чином, показник рівня і можливостей розвитку визначального фактора певного процесу служить загальним критерієм розвитку цього процесу.

На відміну від історичного плюралізму, що не піднімається вище простої констатації численних факторів суспільного розвитку, і всупереч йому, історичний матеріалізм дає послідовно моністичне пояснення історії, поклавши в його основу те велике відкриття, що суспільне виробництво матеріального життя є визначальним фактором історичного розвитку. Звідси можна стверджувати, що саме в ступені розвитку суспільного виробництва матеріального життя марксизм і вбачає загальний критерій суспільно-історичного прогресу.

Отже, якщо залишатися на позиціях послідовного монізму, а це наріжний принцип теорії історичного матеріалізму, то абсолютно необхідним є визнання визначальним одного фактора суспільного життя і встановлення на його основі загального, цілісного, єдиного критерію суспільного прогресу.

Далі. Неспроможність підміни загального цілісного критерію сумою показників з різних областей суспільного життя навряд чи може викликати заперечення, коли взяти до уваги, що загальним критерієм суспільно-історичного прогресу може бути тільки такий показник, який служить визначником історичних типів суспільства — суспільно-економічних формацій.

Історичний прогрес не є сумарною сукупністю прогресу всіх сторін суспільного життя, він є не що інше, як прогрес органічної цілісної суспільної системи. Тому зрозуміло, що через це загальним критерієм історичного прогресу не може бути баланс,

утворений з окремих, хоч би в сумі своїй охоплюючих все суспільство, показників. Ним може бути тільки єдиний, цілісний показник. Проте поєднання специфічних критеріїв прогресу в окремих областях суспільного життя ні в якому разі не може замінити собою загальний критерій історичного прогресу. Проста сума показників, взятих з окремих областей суспільної діяльності, не дає уявлення про прогрес суспільства як цілого, бо суспільне життя не є механічною сукупністю рівноправних за об'єктивною значущістю суспільних явищ.

Внутрішньо розчленоване на різні відносно самостійні сфери суспільство в той же час є єдиною, цілісною соціальною системою. Без показника розвитку суспільства як цілого неможливо виділити об'єктивно необхідні історичні типи суспільства як якісно визначені ступені історичного прогресу — суспільно-економічні формації. Однак питання про загальний критерій історичного прогресу — це питання про такий об'єктивний показник, що служить визначником історичних типів суспільства — суспільно-економічних формацій, в закономірній і послідовній зміні яких і реалізується історичний прогрес. Саме цієї обставини не враховують автори, які зводять загальний критерій до сукупності показників розвитку основних сторін суспільства, тобто замінюють загальний критерій сумарним, комплексним критерієм. Адже навряд чи хто-небудь наважиться оспорювати, що це не абияка другорядна, побічна, маловажлива обставина, якою можна знехтувати, а саме суть, коли завгодно, квінтесенція наукової концепції суспільного прогресу. Треба гадати, що однією з першочергових вимог, якій повинен задовольняти загальний критерій, слід визнати його здатність бути об'єктивним визначником суспільно-економічних формацій. Разом з тим, це висловлювання приховує тавтологію: оскільки суспільно-економічні формації — якісні ступені історичного прогресу, остільки їх визначник одночасно служить загальним критерієм суспільного прогресу. Тому без вагань можна стверджувати, що об'єктивний визначник історичних типів суспільства, його формацій і є загальним критерієм історичного прогресу. Вичленити критерій суспільно-економічних формацій і знайти загальний критерій історичного прогресу — не значить виконати різні роботи. Навпаки, це значить розв'язати одне й те саме завдання. Ось чому не випадково «в працях Маркса і Енгельса нема прямого визначення критерію суспільного прогресу» [14, 32]. Зате їм належить безсмертна заслуга відкриття суспільно-економічних формацій.

Не виділивши загального критерію, що виражає ступінь розвитку суспільства як цілого (суспільно-економічних формацій), неможливо визначити місце, яке займають ті чи інші народи і країни в прогресивному рухові людства, не можна одержати уявлення про прогрес людства в цілому. Відкриття

матеріалістичного розуміння історії і завдяки йому — об'єктивного визначника історичних типів суспільства — суспільно-економічних формацій, тобто загального критерію історичного прогресу, вказало шлях до наукового пізнання всесвітньо-історичного прогресу.

Розвиток суспільства не можна уподібнити руху настільки синхронної системи, що зміна якої-небудь однієї її частини викликає таку саму зміну всіх інших. Як і в решті сфер об'єктивного світу, в суспільному розвитку діє закон єдності тенденцій однобічного, нерівномірного і всебічного, рівномірного розвитку [17]. На протязі антагоністичного періоду історії тенденція однобічного, нерівномірного розвитку переважає. Але і наступну історію не можна уявляти тільки як всебічний і абсолютно рівномірний, чисто гармонійний розвиток, хоч цілком безперечно, що тут ця тенденція стає домінуючою. Суперечлива єдність рівномірності і нерівномірності є необхідна риса всякого розвитку.

Конкретна історія дає багато прикладів незбіжності рівней розвитку різних сторін суспільного життя. Прогрес матеріального життя суспільства не завжди супроводиться такими самими зрушеннями в духовному житті і, навпаки, періоди піднесення духовної творчості можуть бути виявлені в епохи слабого розвитку матеріально-технічної бази. Як відзначив К. Маркс, певні періоди розквіту мистецтва, наприклад, «аж ніяк не перебувають у відповідності з загальним розвитком суспільства, а значить, також і з розвитком матеріальної основи останнього, яка становить неначе кістяк його організації» [2, 692].

Неперевершені зразки старогрецького мистецтва, що вражають і тепер сучасника, були створені саме внаслідок слабого розвитку виробництва, низький рівень якого разом з синкретизмом суспільної думки давали повний простір фантазії і міфотворчості [11].

«Принадність, яку має для нас їх мистецтво, не стоїть у суперечності з тим нерозвинутим суспільним ступенем, на якому воно виросло. Навпаки, вона є його результатом...» [2, 694].

Або ще приклад — різкий контраст між соціально-економічним, з одного боку, і духовним, з другого, життям Германії XVIII—поч. XIX ст. Германія того часу, згідно з характеристикою Ф. Енгельса, — «це тільки купа гною», «сама огидна маса, що гнила й розкладалася. Ніхто не почував себе добре. Ремесло, торгівля, промисловість і землеробство країни були доведені до наймізерніших розмірів... Все було погане, і в усій країні панувало загальне невдоволення... Все прогнило, розхиталось, готове було розсипатись, і не можна було навіть сподіватись на благотворну зміну, тому що нація не мала в собі сили навіть для того, щоб прибрати гниючий труп віджилих устанів. І тільки вітчизняна література подавала надію на краще

майбутнє. Ця ганебна в політичному і соціальному відношенні епоха була в той же час великою епохою німецької літератури» [1, 537.] На ґрунті неприйняття, обурення і протесту проти тодішньої німецької дійсності виступили великі уми Германії.

Подібних прикладів можна навести чимало.

Наявність в суспільстві незбіжності рівнів розвитку окремих його сторін як виявлення тенденції до нерівномірного розвитку ще раз свідчить про те, що загальний критерій суспільно-історичного прогресу зовсім неправильно зводити до суми показників прогресу різних областей суспільного життя.

Сумарний (комплексний) критерій дозволяє з певною точністю визначити рівні розвитку окремих сфер суспільства в їх поєднанні або, як інколи кажуть, сумарній сукупності, але не в цілісній їх єдності на основі загальної суті, не в цілісній системі. До того ж і прогрес у розвитку окремих сфер суспільного життя неможливо пояснити з нього самого. Він детермінований поступальним розвитком матеріальних суспільних відносин, оскільки в основі розвитку суспільства лежать закони матеріального виробництва. Тому специфічні критерії прогресу в окремих областях суспільного розвитку залежать від загального критерію, за посередництвом якого вони стають мірилом розвитку даного процесу не самого по собі, а взятого по відношенню до прогресу суспільства як цілого, тобто як один з моментів історичного прогресу.

Сказане, звичайно, не тільки не знімає завдання спеціального дослідження закономірностей прогресу в окремих областях суспільного розвитку і встановлення їх специфічних критеріїв, але і робить його настійно необхідним. Сам по собі загальний критерій цілком достатній для визначення ступеня прогресивного розвитку **суспільства як цілого**, але він не дає вичерпної картини прогресу у всіх областях людської історії. І коли справедливо, що сума специфічних показників прогресу в окремих областях соціальної дійсності не може замінити собою загального, цілісного показника історичного прогресу, бо ціле не зводиться до суми своїх частин, то не менш справедливий зворотний висновок: загальний критерій історичного прогресу не підміняє специфічних критеріїв. Він покликаний бути мірилом прогресу **суспільства як цілого**, але він не може дати уявлення про прогрес окремих сфер людського життя. Так само, як неправомірно ізолювати окремі суспільні процеси від системи зв'язку всього цілого, так не можна уявити прогрес **суспільства в цілому** безвідносно до його факторів. Одержати повне уявлення про прогрес **суспільства в цілому** можна завдяки визначенню ступеня прогресивного розвитку **суспільства як цілого**, а на цій основі і всіх інших сторін суспільного життя.

Отже, підміна єдиного, загального, цілісного критерію сумарним або комплексним критерієм недопустима. Разом з цим комплексний (сумарний) підхід до визначення критерію історичного прогресу не позбавлений і раціонального моменту. Слід тільки зважити на те, що цей раціональний момент «працює» не при виділенні загального критерію прогресу **суспільства як цілого**, а при розгляді прогресу **суспільства в цілому**. А втім, тут мова повинна йти не просто про сумарний (комплексний), а, точніше кажучи, про системний підхід, і не про сумарний (комплексний) критерій, а про систему критеріїв. Перш ніж пояснити цю думку, висловимо одне попереднє міркування. Критерій суспільного прогресу є не що інше, як критерій міри прогресу суспільства. Тому в дослідженні критерію суспільного прогресу цілком правомірно виходити з класифікації відношень міри взагалі і відношень міри стосовно до суспільства в першу чергу. В наших цілях ми скористаємося варіантом класифікації, обгрунтованим В. П. Кузьміним [9].

Узагальнюючи раціональні положення гегелівського принципу специфікації у виявленні міри явищ і його діалектико-матеріалістичну переробку К. Марксом, слід виділити три основних ступені міри явищ:

Перший ступінь: проста чи безпосередня міра, під якою розуміється «індивідуальна» визначеність явища самого по собі; тут міра виступає перед нами як простий емпіричний факт і тому легко піддається вимірюванню.

Другий ступінь: субстанційна чи системна міра, під якою розуміється визначеність явища як цілісної системи. Тут міра виступає не сама по собі, а як загальна міра системи, як міра мір по відношенню до мір її компонентів.

Третій ступінь — реальна чи повна міра, під якою розуміється конкретно-історична визначеність явища в його єдності з усією сукупністю діючих умов і відносин. Тут міра, утримуючи в знятому вигляді обидві попередні, конкретизує визначеність явища у відповідності з багатообразними характеристиками реальної дійсності.

Відповідно до наведеної градації міри можна дати таку класифікацію критеріїв міри прогресу суспільства:

1) критерій простої або безпосередньої міри прогресу суспільства;

2) критерій системної або субстанційної міри прогресу суспільства;

3) критерій реальної або повної міри прогресу суспільства.

Не зупиняючись на цьому питанні спеціально (це відвернуло б нас від поставленої мети), висловимо тільки припущення, що критерієм простої чи безпосередньої міри прогресивного розвитку суспільства виступають його продуктивні сили. В цьо-

му зв'язку уявляється вразливою позиція тих авторів, які, не розрізняючи ступенів міри, видають продуктивні сили за критерій прогресу суспільства як цілого, тобто за критерій системною міри [6; 12; 13; 14]. Але про це необхідна окрема докладна розмова.

Критерій системної чи субстанційної міри прогресу суспільства — це критерій-визначник суспільно-економічних формацій, бо саме остання категорія виражає міру суспільства як цілісної системи. І оскільки об'єктивним визначником суспільно-економічної формації в історичному матеріалізмі прийнято вважати спосіб виробництва матеріального життя, остільки виявляється, що останній і є критерієм системної або субстанційної міри прогресу суспільства. Як бачимо, критерій системної або субстанційної міри суспільства — це те, що раніше ми називали загальним критерієм прогресу суспільства як цілого.

Але цим критерієм обмежитися не можна. Категорія суспільної **формації** — це фундаментальна категорія історичного матеріалізму, значення якої неможливо переоцінити. І все ж таки вона потребує дальшої конкретизації. В останні роки в цьому напрямку ведеться активний науковий пошук [4]. Так, М. А. Барг та Є. Б. Черняк виділяють два аспекти поняття формації: 1) соціологічний і 2) історичний [4]. **Соціологічний аспект** суспільно-економічної формації відбиває певний тип суспільства, що відповідає пануючому способу виробництва матеріального життя. Він є сутнісна модель суспільства даного типу в чистому вигляді — модель, абстрагована від континентальних, регіональних, локальних та інших особливостей функціонування.

Мова йде про широко відому марксову типологію: первісно-родову, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну і комуністичну формації*.

Історичний аспект виходить з соціологічного, але він не розчинений в ньому. В цьому плані формаційний тип суспільства зазнає модифікації під впливом особливих обставин його виникнення, становлення, функціонування і розвитку. В історичному аспекті формації виступають не в чистому вигляді, а як особливі різновиди кожної з них. Формаційні різновиди специфіковані характеристиками історичного середовища — природними, етнічними, соціально-історичними, культурними і т. ін.

Але якщо класифікація формацій в соціологічному плані давно вже створена і вросла в тканину соціальної науки, то створення типології формаційних різновидів суспільства ще тільки має відбутися, хоч і в цьому відношенні класики мате-

* У даний час продовжується обговорення питання про так званий азіатський спосіб виробництва і в залежності від його вирішення стане ясним питання про «права» особливої азіатської формації.

ріалістичного розуміння історії та їх послідовники заклали тривку наукову базу.

Формаційні різновиди суспільства — це його реальна або повна міра. Критерієм їх не може бути якийсь один показник. Ним може бути тільки система показників, що виведена на основі критерію субстанційної або системної міри адекватно об'єктивній структурі та специфічним характеристикам даного суспільства. Ця система критеріїв прогресу **суспільства в цілому** синтезує **загальний критерій прогресу суспільства як цілого** (спосіб виробництва матеріального життя) і виведені на його основі специфічні показники, що відбивають міру розвитку всіх основних сторін суспільного життя*.

Такий підхід знімає «плюралізм» так званого сумарного чи комплексного критерію суспільно-історичного прогресу.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21.
4. М. А. Барг, Е. Б. Черняк. Структура и развитие классово-антагонистических формаций. Ж. «Вопросы философии», 1967, № 6.
5. К. Боржеану. Научное понятие о прогрессе и его современные буржуазные критики. Ж. «Философские науки», 1959, № 3; Його ж. О научном характере понятия прогресса. «Проблемы философии», сб. ст., ИЛ., М., 1960.
6. Г. Е. Глезерман. Исторический материализм и развитие социалистического общества. Политиздат, М., 1967.
7. Законы истории и конкретные формы всемирно-исторического процесса. Проблемы истории докапиталистических обществ. Книга 1. Изд-во «Наука», М., 1968.
8. Н. И. Конрад. Запад и Восток. Изд-во «Наука», М., 1966.
9. В. П. Кузьмин. Категория меры в марксистской диалектике. Изд-во «Наука», М., 1966.
10. И. Я. Левяш. Объективный критерий общественного прогресса. Труды Иркутского института народного хозяйства, вып. 2, Иркутск, 1966; Його ж. Социологический критерий общественного прогресса. Ж. «Философские науки», 1969, № 6.
11. А. Ф. Лосев. История античной эстетики (ранняя классика). Изд-во «Высшая школа», М., 1963.
12. А. А. Макаровский. Общественный прогресс. Изд-во «Высшая школа», М., 1967.
13. А. А. Макаровский. Общественный прогресс. Политиздат, М., 1970.

* «Зараз особливо відчувається потреба в нових дослідженнях і теоретичних зусиллях для того, щоб виділити та пояснити специфічні форми, в яких — на кожному ластупному щабелі розвитку суспільства і окремих його регіонів — спосіб виробництва опосередковується в політичні та ідеологічні інститути, норми свідомості і поведінки, що через їх своєрідність визначають обличчя даного суспільства, а через це саме і місце його у всесвітньо-історичному процесі» [7, 12].

14. А. А. Макаровский. О критерии общественного прогресса. Ж. «Философские науки», 1968, № 1.
15. А. А. Мамалуй. О понятии исторического прогресса в связи с его общим критерием. «Некоторые вопросы марксистско-ленинской философии», Сб. ст., Изд-во ХГУ, 1964.
16. В. И. Мишин. Общественный прогресс. Горький, 1970.
17. В. И. Свидерский. Некоторые особенности развития в объективном мире. Изд-во ЛГУ, 1964.
18. Г. Селзам. Марксизм и мораль. М., 1962.
19. Д. Го. Ethics and Progress. New Values in Revolutionary World. International Publishers. New York, 1965.
20. А. Д. Сириш, И. Я. Леваш. О понятии «общественный прогресс». Труды Иркутского института народного хозяйства, вып. 2, Иркутск, 1966.
21. Ю. Н. Семенов. Объективный критерий общественного прогресса. В сб. «Диалектика современного общественного развития», Изд-во «Наука», 1966.
22. Ю. Н. Семенов. Объективный критерий социального прогресса. Ж. «Вопросы философии», 1962, № 9.
23. Ю. Н. Семенов. Общественный прогресс и социальная философия современной буржуазии. Изд-во «Наука», М., 1965.
24. Ю. Н. Семенов. Проблема общественного прогресса. В сб. «Исторический материализм и социальная философия современной буржуазии», Соцэкгиз, М., 1960.
25. А. И. Титаренко. Критерий нравственного прогресса. Изд-во «Мысль», М., 1967.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «СОЦІАЛЬНОГО»

Л. С. Дідорчук

Великі соціальні перетворення, що відбуваються в нашій країні, нові завдання, які виникають у справі будівництва комунізму, обумовлюють необхідність глибокого вивчення соціальної структури радянського соціалістичного суспільства і тенденцій її розвитку.

Дана проблема посідає зараз у соціологічній літературі одне з центральних місць, та розробка її далеко не вичерпана. Потрібне уточнення самої категорії «соціальна структура суспільства». Складність її визначення полягає, перш за все, у недостатній розробці поняття «соціального». Цей термін одержав свою назву від латинського *socialis* і у перекладі означає — суспільний, той, що стосується суспільного життя [див. 15, 416]. Однак його вживання не завжди тотожне даному перекладові; у ряді випадків поняття «соціального» не збігається як за обсягом, так і за змістом із «суспільним». Соціальне може вказувати на приналежність до тієї чи іншої суспільної групи, класу [див. 15, 416]. У таких поняттях, як «соціальний переворот», «соціальна революція» воно набуває значення певної спрямованості суспільних процесів [див. 15,

416]. У тлумачному словнику В. Даля соціальний відносно до «соціальності» трактується як громадянськість, «взаємні відносини», обов'язки громадянського побуту, життя» [див. 6, 291] і, таким чином, має певний нормативний характер.

Усе це вказує на відсутність тотожності понять «соціальне» і «суспільне» і потребує у зв'язку з цим щодо суспільних наук дослідження «соціального» як філософсько-соціологічного поняття у всіх його значеннях.

У філософській літературі в більшості випадків «соціальне» вживається як тотожне «суспільному». Таке його розуміння цілком виправдане, коли мова йде про соціальне як відмінне від біологічного. Але визначення цілого ряду категорій, у тому числі «соціальної структури суспільства», неможливе без виділення більш вузького, специфічного його змісту.

У всіх дослідженнях з цього питання соціальне у вузькому смислі вживається для визначення відносин між суспільно-історичними спільностями. Вважаємо, що таке виділення вузького значення даного поняття має цілком об'єктивний критерій. Він полягає не тільки в тому, що відносини між суспільно-історичними спільностями найбільш виражають соціальну сутність людини, а й у тому, що соціальне як колективне є первинним щодо індивідуального, бо соціальне виникає тільки в результаті взаємодії людей, а окремий індивід набуває соціальних якостей уже як член тієї чи іншої суспільно-історичної спільності. Це — по-перше. По-друге, по відношенню до індивідуального соціальне як колективне є визначальним. Соціальна характеристика особи перебуває у прямій залежності, є проявом властивостей, притаманних спільностям.

Але розуміння вузького смислу соціального як колективного в нашій літературі не рівнозначне. Ця нерівнозначність виражається в тому, що по-різному трактується специфіка і співвідношення соціальних відносин з економічними, політичними і духовними, оскільки останні мають також місце у відносинах між суспільно-історичними спільностями.

В. П. Тугаринов, В. П. Рожин, А. П. Машков розглядають соціальне як один з видів суспільного поряд з економічним, політичним і духовним [див. 16, 52; 12, 95; 11, 25]. Специфіка соціальних відносин вбачається в тому, що вони визначаються економічними відносинами і є формою, проявом останніх, відіграють роль перехідної, сполучної ланки між відносинами економічними і політичними, поєднують у собі ознаки базисних і надбудовних [див. 11, 25]. Значною конкретизацією згаданих ознак є дослідження А. К. Белих, який розглядає власне соціальні відносини як «...відносини між людьми та їх колективами, як постійними носіями різних видів праці» [5, 76].

Але в ряді досліджень з проблеми соціального заперечується виділення соціальних відносин поряд з економічними, полі-

тичними і духовними. Розвиваючи цю точку зору, О. В. Дроздов під соціальними відносинами розуміє «всю сукупність відносин між соціальними спільностями» [див. 7, 118]. У цьому значенні соціальні відносини відрізняються від особистих (психологічних), індивідуальних, заснованих на досягненні особистих (індивідуальних) інтересів і потреб, конкретно-видових (економічних, політичних та ін.) [див. 7, 117].

На думку Л. Т. Кривушина, економічні, політичні та інші процеси є об'єктами соціальних відносин і тому соціальні явища (у власному, вузькому сенсі) не можна шукати поза економічною, політичною, моральною, естетичною, пізнавальною та іншими сферами суспільного життя і «тим більше протиставляти їх останнім» [див. 10, 7].

З наведеного видно, що основна складність у визначенні специфіки соціальних відносин у вузькому значенні полягає насамперед у розв'язанні питання про можливість або неможливість розгляду їх поряд з економічними, політичними і духовними.

Очевидно, питання це не можна задовільно розв'язати без з'ясування критерію видової класифікації суспільних відносин. У нашій філософсько-соціологічній літературі є ряд досліджень з цієї проблеми [див. 9; 8] і все ж її розробка залишається актуальною, оскільки різні автори розв'язують її по-різному. Так, пошуки специфіки соціальних відносин поряд з економічними, політичними і духовними мають свою підставу, безумовно, прямування до єдиної класифікації усіх згаданих видів відносин. Відстоюючи необхідність створення саме такої класифікаційної системи, у більшості випадків посиляється на відоме положення К. Маркса про те, що «спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі» [1, 13, 6]. Але правомірність посилення на це висловлювання К. Маркса для обґрунтування видової класифікації суспільних відносин — спірна, бо сенс наведеного положення полягає у ствердженні визначальної ролі способу виробництва матеріального життя у розвитку суспільства, а не в класифікації суспільних явищ. Не випадково в ряді досліджень міститься критичний аналіз такої аргументації [див. 10, 6].

Розгляд соціальних відносин поряд з економічними, політичними і духовними призводить до того, що в одній класифікаційній системі аналізуються відносини, виділені за різними критеріями. Якщо економічні, політичні й духовні відносини мають свою підставу різні об'єкти, з приводу яких вони і складаються, а відмінності і специфіка їх відносно один одного полягає у відмінностях і специфіці самих об'єктів, то цього не можна сказати про соціальні відносини. Останні не можуть бути виділені за об'єктом, який існує поряд з економічним, політич-

ним або духовним. Соціальні відносини своїм змістом мають насамперед економічну, а також політичну (у класових суспільствах) і духовну сторони. Вони складаються у всіх суспільних сферах і являють собою інший зріз суспільства, входять до іншої класифікаційної системи. Підставою для їх виділення є насамперед сам суб'єкт відносин.

У даній класифікації соціальні відносини у вузькому їх значенні як відносини між суспільно-історичними спільностями можуть розглядатися поряд з міжособовими, а також відносинами між групами людей, які не є історичними спільностями. Відмінності у властивостях суб'єктів є основою для встановлення певної залежності структурних елементів і самих соціальних відносин. Так, відносини між класами як найбільш істотні, визначають усі види соціальних взаємозв'язків (національні, сімейні та ін.).

Та обставина, що соціальні відносини складаються у всіх сферах життєдіяльності суспільства і містять у собі економічну, політичну і духовну сторони, не означає, що вони є простою сукупністю відносин економічних, політичних, духовних. Сказати так — значить виділити їх на тій самій підставі, що й економічні, політичні і духовні. Соціальні, як і всі суспільні відносини, виражають певну спрямованість у діяльності суб'єктів. Економічні, політичні і духовні взаємозв'язки виражають ставлення до об'єкта, з приводу якого вони складаються. Наприклад, у політичних відносинах виражається позиція класів на інших суспільно-історичних спільностей щодо держави і всіх її інститутів як органів політичної влади. Це знаходить свій прояв у підтримці або в негативному, ворожому ставленні до існуючого політичного ладу.

Соціальні відносини відбивають специфіку суб'єкта, його роль, місце, становище у різних сферах суспільного життя і насамперед економічного.

Розуміння спрямованості діяльності суб'єктів соціальних відносин у їх вузькому значенні впливає з аналізу суспільства як цілісної соціальної системи, як сукупності певних суспільно-історичних спільностей у їх взаємодії і взаємозалежності. Будучи елементами соціального цілого, вони підпорядковані йому, визначаються ним, служать йому, виконуючи ті чи інші функції, займають певне суспільне становище. Але, виникаючи як необхідні компоненти суспільства, різні суспільно-історичні спільності людей в той же час є і відносно самостійними соціальними сутностями. Становище, яке вони займають у загальній соціальній системі, може відповідати або не відповідати їх інтересам, а, отже, є для них небайдужим. Тому, володіючи певною активністю, вони прагнуть зберегти або змінити його.

Відносини, які виникають між суспільно-історичними спільностями та їх представниками з приводу становища у суспільстві, і є власне соціальними.

Звичайно, і саме становище в суспільстві, і характер зв'язків між елементами соціального цілого з приводу цього становища повністю визначаються відносинами економічними. Соціальні ж взаємозв'язки є їх проявом, формою існування.

В антагоністичних формаціях, у відповідності з відносинами економічними, соціальні відносини набувають антагоністичного характеру. Найбільш яскравим їх вираженням є класова боротьба. Її соціальна суть полягає в тому, що експлуатовані класи прагнуть змінити своє становище в суспільній системі, а отже, й саму систему, оскільки вона не відповідає їх соціальним інтересам, а класи експлуататорів добиваються зміцнення існуючого порядку як єдино прийнятого для їх існування.

Класові відносини як найбільш глибокі визначають усі інші види соціальних відносин. За капіталізму протилежність у суспільному становищі пролетаріату й буржуазії призводить до національної нерівності, сімейної та ін. Національні взаємовідносини за таких умов набувають ворожого характеру, характеру національної ворожнечі, виявляються у боротьбі пригноблених націй за своє національне визволення. Звичайно, і в антагоністичних формаціях мають місце відносини дружби і взаємодопомоги. Вони складаються між робітничим класом і селянством, між цими класами і прогресивною інтелігенцією в силу схожого становища їх у суспільстві, знаходять своє вираження в інтернаціональних зв'язках трудящих різних національностей. Соціальні відносини дружби і взаємодопомоги в антагоністичних формаціях об'єднують трудящих у боротьбі за своє соціальне визволення, але вони не головні, не визначальні у цьому суспільстві. Їх утвердження, пануюче становище пов'язане з соціалістичною революцією, соціальним змістом якої є докорінна зміна всієї суспільної системи, ліквідація експлуататорських класів, а з ними й протилежностей у соціальному становищі суспільно-історичних спільностей людей, встановлення соціальної рівності для всіх членів суспільства. Економічною основою такої рівності є суспільна власність на засоби виробництва.

Зміна суспільного становища в результаті соціалістичної революції приводить до якісної зміни самих суспільно-історичних спільностей, а соціальна рівність, збіг корінних інтересів є міцною основою для розвитку між ними відносин дружби і взаємодопомоги. Неможливість розвитку поза цими відносинами в умовах соціалізму робить їх об'єктивно необхідними.

Соціальні відносини є невід'ємним елементом суспільства на всіх етапах його розвитку. Вони можуть бути усвідомленими і неусвідомленими, як і усвідомлення тієї чи іншої суспіль-

но-історичної спільності людей свого становища в суспільстві не означає розуміння його всіма її представниками.

З усіх пригноблених класів тільки пролетаріат завдяки створенню справді наукової революційної теорії марксизму-ленізму підіймається до розуміння як свого соціального становища, так і шляхів перетворення всієї соціальної системи. Тільки керуючись марксистсько-ленінським вченням про суспільство, він може виконати свою історичну місію — соціальне визволення всіх трудящих.

На відміну від усіх попередніх формацій соціальні відносини комуністичного суспільства і його першої стадії — соціалізму можуть розвиватися лише в умовах наукового управління всіма соціальними процесами, що робить необхідним пізнання закономірностей соціального розвитку, свідоме їх використання всіма членами суспільства.

*
* *

Суспільство на будь-якому етапі свого розвитку являє собою цілісну соціальну систему з притаманною їй внутрішньою організацією, яка знаходить своє відбиття у понятті структури суспільства.

У нашій літературі прийнято розуміння структури як єдності елементів і певного способу їх взаємодії [див. 13, 18].

Соціальна структура різних суспільних формацій створюється взаємозв'язком і взаємодією відповідних суспільно-історичних спільностей, якими є рід, плем'я, народність, нація, сім'я, суспільні класи, виробничі колективи. При цьому важливою ознакою єдиної соціальної структури є факт соціального регулювання взаємовідносин між її елементами. Кожна історична форма спільності виконує в суспільній системі ту чи іншу функцію. Тільки при умові певної узгодженості і координації цих функцій забезпечується цілісність соціального організму, його життєдіяльність. Управління виступає як внутрішньо притаманна суспільству властивість, що випливає з його природи [див. 4, 41]. Регуляторами структурних взаємозв'язків виступають соціальні норми, що виникають і змінюються у процесі суспільного розвитку.

Таким чином, соціальна структура суспільства є система історично усталених форм спільностей, взаємовідносин між ними, що регулюються соціальними нормами.

Оскільки відносини між історичними формами спільностей складають невід'ємну сторону соціальної структури, стає очевидною залежність її змісту й місця у загальній організації суспільного життя від того, який смисл вкладається в поняття «соціального» у його власному специфічному значенні. Так, вживання соціального для визначення сукупності всіх суспіль-

них відносин між суспільно-історичними спільностями приводить до визначення соціальної структури як найбільш загальної, що включає в себе всі останні види структур (економічну, політичну і духовну) [див. 7, 112]. З другого боку, розгляд соціального поряд в економічним, політичним і духовним позбавляє соціальну структуру її специфічного змісту.

Соціальна організація суспільства завжди визначається існуючим способом виробництва. К. Маркс писав: «Візьміть певний ступінь розвитку виробництва, обміну і споживання, і ви матимете певний суспільний лад, певну організацію сім'ї, станів або класів, — словом, певне громадянське суспільство» [1, 27, 388].

Найхарактернішою особливістю всіх антагоністичних формацій є звужений характер соціальної структури, коли забезпечується розвиток одних форм спільностей за рахунок інших [див. 13, 14]. Існування рабовласників, феодалів, капіталістів пов'язане з нещадною експлуатацією народних мас. Становище в суспільстві пригноблених класів повністю підпорядковане задоволенню потреб експлуататорів.

Докорінна і відмітна ознака соціальної структури соціалізму, як першої фази комуністичного суспільства, і розвинутого комунізму полягає в забезпеченні розвитку всіх груп трудящих. **«Соціальна структура радянського суспільства, — сказано в Тезах ЦК КПРС до 50-річчя Жовтня, — характеризується наявністю дружніх класів і груп трудящих, єдністю їх економічних, соціально-політичних та ідейних інтересів, загальною заінтересованістю в побудові комунізму»** [2, 35].

Розвиток соціальної структури соціалізму має своєю тенденцією формування соціальної однорідності суспільства. Суть цього процесу полягає в стиранні класових та інших істотних соціальних відмінностей на основі розвитку матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення соціалістичних суспільних відносин. Найважливішим проявом формування соціальної однорідності суспільства в нашій країні є розвиток таких якісно нових історичних форм спільностей, як радянський народ, а також виробничих колективів, які об'єднують більшу частину трудящих. Їх виникнення і розвиток стає можливим тільки в умовах соціалізму, що ліквідує класові й національні антагонізми, забезпечує соціально-політичну і духовну єдність суспільства.

«Радянський народ — принципово нова, інтернаціональна спільність людей, соціалістичний союз усіх трудящих СРСР — працівників індустрії, сільського господарства і культури, фізичної і розумової праці, який становить соціальну основу багатонаціональної загальнонародної держави», — зазначено в Тезах ЦК КПРС до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна [3, 54]. Об'єднуючи трудівників усієї країни, ра-

дянський народ як історична форма спільності людей є результатом і відбиттям процесу всебічного зближення всіх соціальних шарів і національних спільностей, їх взаємного збагачення, вироблення нових спільних рис і ознак. Його основа — єдність економічного і політичного життя, спільність світогляду і культури трудящих Радянського Союзу.

Результатом соціалістичних перетворень у соціальній структурі є і виробничий колектив, що являє собою соціальний осередок суспільства, в межах якого відбувається формування нових суспільних відносин. Основною умовою його розвитку є суспільна власність на засоби виробництва, підпорядкування виробничої діяльності задоволенню матеріальних і духовних потреб усіх членів суспільства. У результаті об'єктивно виникає єдність мети і загальна зацікавленість членів виробничого колективу у розвитку виробництва, стверджуються стосунки товариського співробітництва і взаємодопомоги, складається особлива атмосфера духовного життя; колектив набуває характеру усталеної спільності трудящих, розвиток якої має тенденцію до становлення соціальної однорідності. Виробничий колектив являє собою конкретне вираження процесу стирання істотних соціальних відмінностей між усіма соціальними групами трудящих. Його роль у житті суспільства неухильно зростає і виходить далеко за межі суто виробничої діяльності. Виробничому колективу притаманні різноманітні суспільні функції, найважливішою з яких є комуністичне виховання трудящих.

Зміцнення і всебічний розвиток виробничих колективів, зростаюча єдність радянського народу — яскраве свідчення успіхів трудящих Радянського Союзу на шляху створення комуністичного суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13, 27.
2. 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС. Політвидав України, К., 1967.
3. До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС. У зб. «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна». Політвидав України, К., 1970.
4. В. Г. Афанасьев. Научное управление обществом. Политиздат, М., 1968.
5. А. К. Белых. Социальная организация социалистического общества как объект управления. «Вестник ЛГУ», 1967, № 11.
6. В. Даль. Толковый словарь, т. 4, «Художественная литература», М., 1935.
7. А. В. Дроздов. Человек и общественные отношения. Изд-во ЛГУ, 1966.
8. А. В. Дроздов. В. И. Ленин о проблеме общественных отношений. «Знание», Л., 1969.
9. А. В. Дроздов, А. П. Машков, В. П. Рожин. Общественные отношения, их элементы, структура и классификация. «Ученые

записки кафедр общественных наук г. Ленинграда», вып. VIII, Изд-во ЛГУ, 1967.

10. Л. Т. Кривушин. К вопросу о социальной структуре социалистического трудового коллектива. У зб. «Человек и общество», Изд-во ЛГУ, 1968.

11. А. П. Машков. Развитие общественных отношений в период перехода от социализма к коммунизму. Изд-во ЛГУ, 1965.

12. В. П. Рожин. Введение в марксистскую социологию. Изд-во ЛГУ, 1962.

13. В. И. Свидерский. О диалектике элементов и структуры в объективном мире и в познании. Соцэкгиз, М., 1962.

14. В. И. Свидерский. Современные проблемы материалистической диалектики. У зб. «Актуальные проблемы философской науки», Л., 1968.

15. Толковый словарь русского языка под ред. Д. Н. Ушакова, т. IV, М., 1940.

16. В. П. Тугаринов. Соотношение категорий исторического материализма. Изд-во ЛГУ, 1958.

ПРО СОЦІАЛЬНУ СТРУКТУРУ СУСПІЛЬСТВА

М. А. Орел

Нещодавно поняття «соціальна структура суспільства» закріпилося як фундаментальна категорія у марксистсько-ленінській філософії та соціології. Це пов'язано з тим, що в сучасних умовах розвитку нашого суспільства практика комуністичного будівництва вимагає глибокого, систематичного і всебічного вивчення соціальної структури суспільства в різних його аспектах. В. І. Ленін писав, що «соціальна структура суспільства і влади характеризується змінами, не усвідомивши яких не можна зробити ні кроку в якій завгодно галузі громадської діяльності. Від усвідомлення цих змін залежить питання про перспективи, розуміючи під цим, звичайно, не пусті гадання відносно того, чого не відає ніхто, а основні тенденції економічного і політичного розвитку, — ті тенденції, рівнодіюча яких визначає найближче майбутнє країни, ті тенденції, які визначають завдання, напрям і характер діяльності всякого свідомого громадського діяча» [2, 111].

Про соціальну структуру суспільства взагалі і соціалістичного суспільства зокрема опублікована значна кількість робіт [3—19]; це питання обговорювалося на соціологічній конференції в Мінську в січні 1966 р. Але до цього часу ще немає єдності в розумінні соціальної структури суспільства, не побудована її модель. Тим часом така модель розкрила б складну картину суспільного життя, дала б відповідь на питання, які явища і сторони суспільства можна розглядати як окремі самостійні структурні компоненти.

Багато наших філософів і соціологів розуміють соціальну структуру суспільства як сукупність соціальних спільностей людей. Часто соціальну структуру ототожнюють з класовою